

A close-up photograph of a butterfly with brown wings featuring yellow and white markings, perched on a cluster of small, vibrant pink flowers. The background is a soft, out-of-focus green and pink. The word "ARTIS" is written in white, bold, sans-serif capital letters at the top center.

ARTIS

Jaarverslag 2023

Inhoud

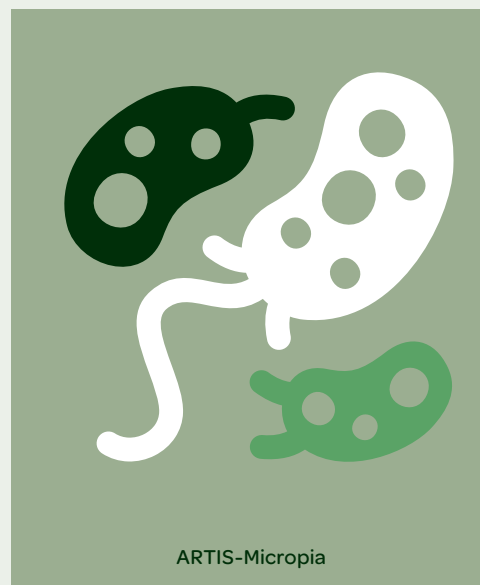
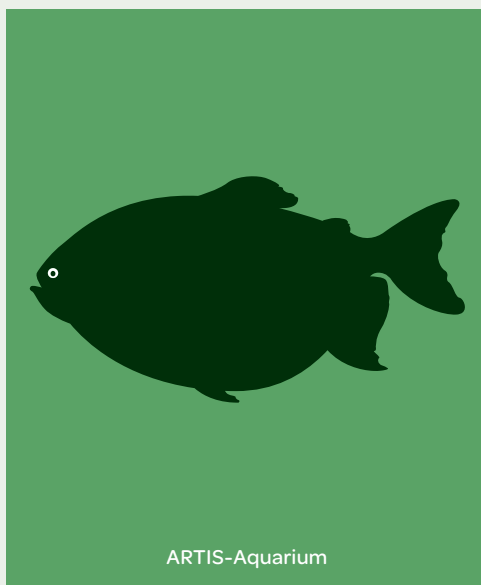
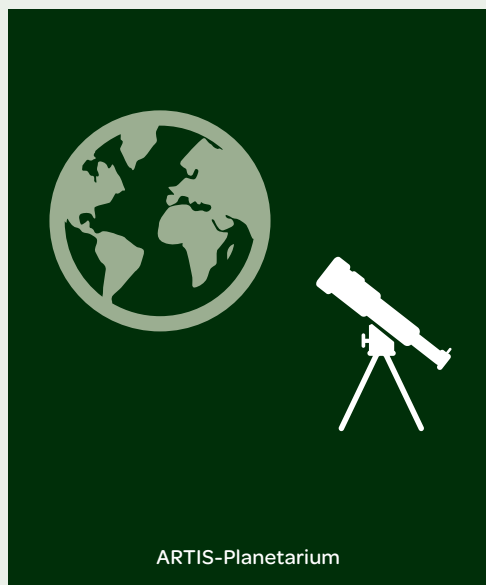
■ Missie en visie	p. 04	■ 4 Steun aan ARTIS	p. 46
■ Voorwoord van de ARTIS-directeur	p. 06	■ 5 Financiën	p. 51
■ 1 Bestuursverslag	p. 08	■ 6 Jaarrekening	p. 56
■ 2 Bericht van de Raad van Toezicht	p. 20	■ 7 Overige gegevens	p. 80
■ 3 ARTIS leeft	p. 25	■ 8 Bijlagen	p. 88
Tjerk ter Meulen en Thijs de Zeeuw over het nieuwe leeuwenverblijf			p. 26
Savitri Groag over alles hergebruiken in ARTIS			p. 31
Linda van Leeuwen over de restauratie van het Aquarium			p. 34
Saar Bakker en Ton Hilhorst over seksuele diversiteit in de natuur			p. 38
Remco Kort en Tomás van Gorp over Planetary Health			p. 42
Judith Bruijn over nalaten aan ARTIS			p. 49

ARTIS is

ARTIS PARK

ARTIS MICROPIA

ARTIS GROOTE MUSEUM

Missie en visie

Missie

ARTIS inspireert en activeert iedereen verantwoordelijk met natuur om te gaan.

Dat doet ARTIS als volgt:

Overdragen van kennis over natuur om te inspireren en activeren verantwoordelijk met natuur om te gaan

ARTIS is een educatief natuurinstituut waar bezoekers leren over natuur en hun eigen rol daarin. Door een gelaagd educatief aanbod leert en ervaart de bezoeker in een inspirerende levende omgeving dat alles met elkaar verbonden is. Van het allerkleinste en onzichtbare leven in ARTIS-Micropia tot het oneindige in het Planetarium. En alles daar tussen in. Alles wat leeft, alle aardbewoners, zijn afhankelijk van elkaar. Onvoorwaardelijk. Dit inzicht en het leren houden van al het leven spoort aan om beter te willen doen. Beter voor de aarde en voor elkaar. Zodat we een leefbare wereld nalaten aan toekomstige generaties.

Aanspreken van een breed publiek

ARTIS is voor iedereen, voor alle leeftijden, alle type opleidingen en alle achtergronden. Met het park en de musea is ARTIS bovendien een sociale ontmoetingsplaats voor bezoekers. Zo verbindt ARTIS werelden, van kleuter tot grootouder, van lokaal tot internationaal en van wetenschapper tot liefhebber. Voor elk van hen is er iets te leren en ervaren.

Voelen dat alles met elkaar verbonden is

Alles wat leeft is met elkaar verbonden. In ARTIS verwonder je je over het leven in de breedste zin van het woord: van het kleinste leven tot het grootste leven. De bezoeker krijgt inzicht in- en leert over hoe wij ons als mens tot natuur verhouden. We staan er niet boven, maar zijn er onderdeel van. ARTIS doet je beseffen dat goed zorgen voor de levende wereld gelijk staat aan goed zorgen voor elkaar en alle generaties na ons. Dit is de basis voor alle programmering in ARTIS.

Visie

Een leefbare wereld voor toekomstige generaties.

Bijdragen aan een leefbare wereld

ARTIS geeft zelf het goede voorbeeld met de beste zorg voor al het leven in het park; van de microben tot de olifanten, en van de tulpen tot de platanen. Bovendien wil ARTIS als organisatie een positieve impact hebben op klimaat en biodiversiteit. Zo verduurzaamt ARTIS haar bedrijfsvoering en draagt met educatie, onderzoek en samenwerking met natuurbehoudsprojecten lokaal en internationaal bij aan het behoud en bevorderen van de biodiversiteit.

Behouden van het erfgoed van ARTIS voor de toekomst

ARTIS is één van de vijf oudste dierentuinen in de wereld en streeft ernaar één van de best bewaarde en originele parken te blijven. Het is een unieke, historische groene oase in hartje Amsterdam waar bezoekers al bijna twee eeuwen van genieten. ARTIS wil het publiek met haar park, monumenten en ander erfgoed bewust maken van de bijzondere verhalen en de geschiedenis die zich hier heeft afgespeeld. Verandering is tenslotte alleen vooruitgang, wanneer je het af kunt zetten tegen het verleden. Het is een bijzondere plek die gecultiveerd en behouden moet worden voor de toekomst.

Amsterdam, juni 2024

Beste Aardbewoner,

In een eeuwenoud instituut zoals ARTIS, bouwen we elke dag voort op het werk van de talloze bevroegen collega's die ons voorgingen. En schrijven we zelf ook ieder jaar weer een stukje geschiedenis bij. ARTIS vierde dit jaar op 1 mei 2023 haar 185^e verjaardag. De hele maand mei en juni stonden in het teken van de meest opmerkelijke verhalen en collectiestukken die onze erfgoedmedewerkers opdoken uit 185 jaar ARTIS-archief.

Een belevingswandeling door het park voerde je langs historische beeld- en audioverhalen. Zoals foto's van inspecteur van de levende have Portielje, die met statig postuur – in pak – poseert met een leguaan in zijn hand. Of het ontroerende beeld van een jong, blind meisje dat met haar handen voelt aan de ruwe, reusachtige poot van een olifant. Maar ook unieke objecten zoals een troffeltje uit 1839 zijn bewaard gebleven. Het troffeltje waarmee mijn voorganger Westerman, de eerste van de acht ARTIS-directeuren, de bouw van het eerste museumgebouw (het Groote Museum) in ARTIS inluidde.

Ik heb me laten vertellen dat de leden van het genootschap al plannen hadden voor een aquarium kort na de opening van dit eerste museum. Ze wilden het aquarium cadeau doen aan ARTIS op het 25-jarig bestaan van de dierentuin. Het werd vanwege te hoge kosten eerst nog vijftien jaar uitgesteld, maar werd uiteindelijk gebouwd met een budget van 218.000 gulden. Een bescheiden budget kun je nu stellen, vergeleken met de tientallen miljoenen euro's die nodig zijn voor de lopende noodzakelijke restauratie en vernieuwing van het rijksmonument.

We hadden drie jaar geleden niet kunnen starten dankzij het vertrouwen en de zeer ruimhartige steun van gemeente Amsterdam en een kleine betrokken groep particulieren. Nu het Rijk, de provincie Noord-Holland en vele andere fondsen en particulieren ook hun steun hebben toegekend, kunnen we met zekerheid zeggen dat ARTIS deze belangrijke plek in het historische stadsbeeld van Amsterdam kan behouden. Met respect voor de historie en liefde voor natuur, zal het nieuwe Aquarium ook in de komende eeuw miljoenen bezoekers in contact brengen en inspireren over het belang van water en het onderwaterleven.

In 2023 hebben we ook een jaar ARTIS-geschiedenis bijgeschreven met andere vernieuwingen. De witstekelvarkens namen hun intrek in een nieuw verblijf met privé bamboebos en het binnenverblijf van de westelijke laaglandgorilla's werd in oppervlakte verdubbeld, waarin ze nieuwe hoogtes verkenden dankzij een split-level ontwerp met plateaus en netten. Ook verschillende soorten gifkikkers hebben een nieuwe plek in De Stek en meerdere vogelvolières zijn vernieuwd.

De grootste vernieuwing was echter het langverwachte leeuwenverblijf. Op een vroege ochtend in september stonden we met alle betrokken medewerkers muistil toe te kijken hoe de leeuwen hun eerste stappen in hun nieuwe omgeving zetten. Voorzichtig, onderzoekend en elkaar geen seconde uit het oog verliezend. Nu we bijna een jaar verder zijn, begint het landschap steeds meer te verwilderen en hebben de leeuwen ook hun eigen favoriete plekken gevonden.

De opening van het leeuwenverblijf voelde extra feestelijk als afsluiting van een spannende en zorgelijke coronatijd waarna alle aandacht werd teruggebracht naar het overleiden van het park. Ook het nieuwe leeuwenverblijf werd daarmee toen minstens tien jaar vooruit geschoven. Maar nog tien jaar leeuwen op het beperkte Kerberterras, was niet waar ARTIS voor staat. Daarom dreigden de leeuwen ARTIS zelfs te verlaten. Het blijft ontzettend bijzonder dat twee partijen in die tijd zijn opgestaan en dit nieuwe verblijf alsnog mogelijk hebben gemaakt, waardoor de leeuwen in ARTIS konden blijven.

Een ander bijzonder hoogtepunt was het eerste ARTIS Planetary Health Congres dat werd opgevolgd met de jubileumeditie van de Zoomeravonden, in het teken van een gezonde aarde. Planetary Health staat voor de onlosmakelijke verbondenheid van al het leven op aarde en hoe onze gezondheid verbonden is met al het andere leven op aarde. Met het congres verbindt ARTIS beleidsmakers, bedrijven, wetenschappers en publiek om in gezamenlijkheid te werken aan positieve impact op onze planeet. In 2024 organiseert ARTIS binnen het Planetary Health thema de eerste editie van Aardbewoners, een jaarlijks terugkerend kennisfestival voor al onze bezoekers. Een festival waar verwondering, hoop en urgentie samenkomen richting een leefbare wereld voor ál het leven.

Met medewerkers en vrijwilligers voer ARTIS dit jaar ook voor het eerst mee tijdens de Canal Parade van Pride Amsterdam. Seksuele diversiteit in natuur is al decennialang een vast onderwerp in het educatieve programma van ARTIS, en ARTIS daarmee een vast onderdeel van Pride Amsterdam. Precies 30 jaar na de eerste rondleiding, brachten we daarom onze boodschap 'natuur is queer en queer is natuurlijk' ook voor het eerst naar de jaarlijkse botenparade. Zo vanzelfsprekend inclusief als natuur is, zo vanzelfsprekend wordt deze boodschap al jaren door ARTIS uitgedragen. Ook deze mijlpaal voegen we aan de 185-jarige geschiedenis van ARTIS toe. En voor mij bestaat er geen twijfel dat ook 2024 weer net zoveel levendige gebeurtenissen zal opleveren.

Rembrandt Sutorius
ARTIS-directeur

1

Bestuursverslag

Naast alle publiekgerelateerde vernieuwingen en gebeurtenissen is er in 2023 veel aandacht uitgegaan naar het verder versterken van de interne organisatie en een gezonde bedrijfsvoering. Deze sterke basis maakt het mogelijk om verder te bouwen aan een toekomstbestendig ARTIS. Dit hoofdstuk gaat in op welke stappen ARTIS in 2023 heeft genomen voor een sterke en betrouwbare bedrijfsvoering. Het hoofdstuk sluit af met een overzicht van de focusgebieden van ARTIS.

Interne organisatie

Vanwege de coronaperiode en de tumultueuze arbeidsmarkt waren er in 2023 nog steeds relatief veel nieuwe medewerkers in ARTIS. ARTIS besteedde daarom veel aandacht aan de organisatiecultuur en het borgen van kennis over alle werkprocessen voor de toekomst. In 2023 is een project gestart om de samenwerkingsstructuur te versterken en dit wordt in 2024 voortgezet.

ARTIS vindt het belangrijk dat iedereen met plezier naar zijn werk komt en ARTIS ervaart als een prettige en veilige werkomgeving. Daarom streeft ARTIS naar een fijne betrokken cultuur waarbinnen de gedragsregels voor werknemers en bezoekers geborgd zijn. Daarnaast heeft ARTIS ook een diverse groep van vertrouwenspersonen, waaronder twee interne vertrouwenspersonen en twee externe vertrouwenspersonen. Om de integriteit verder te waarborgen is er in 2023 een externe klachtencommissie aangesteld en zijn de regelingen Ongewenste Omgangsvormen en Melden Misstanden en Onregelmatigheden geactualiseerd. Door middel van interne sessies met werknemers werden de onderwerpen en de nieuwe procedures onder de aandacht gebracht. Zowel de vertrouwenspersonen als de klachtencommissie rapporteren jaarlijks aan de directie en Raad van Toezicht, op basis waarvan een jaarlijkse evaluatie plaatsvindt.

In 2023 is er door acht medewerkers contact opgenomen met de externe vertrouwenspersonen (over zes verschillende situaties) en door zeven medewerkers is contact opgenomen met de interne vertrouwenspersoon. Bij al deze meldingen stond de relatie met de leidinggevende centraal. Bij deze meldingen is een luisterend oor geboden en is meegedacht over opties om de situatie te verbeteren. In het merendeel van de gevallen hebben de melders de kwestie verder zelfstandig opgepakt. In een enkel geval is de melder begeleid in het bespreekbaar maken van de kwestie binnen de organisatie.

Financiën en governance

De financiële gevolgen van de coronacrisis blijven voor ARTIS voelbaar. Bijna alle publiek gerelateerde omzet bleef in 2023, evenals in 2022, lager dan pre-corona. Naar verwachting zal dit in 2024 voor het eerst weer boven het niveau van 2019 komen. Lees meer over de financiën in de jaarrekening (hoofdstuk 6, pagina 56).

Hiernaast hebben de hoge energieprijzen en inflatie ARTIS ook flink en blijvend geraakt. ARTIS blijft energiebesparende maatregelen treffen, ook als onderdeel van haar duurzaamheidsvisie. Op middellange termijn heeft ARTIS een financiële uitdaging. De noodzakelijke investeringen voor de instandhouding van het erfgoed, parkvernieuwingen, verduurzaming en educatie zijn vele malen hoger dan wat ARTIS kan dragen vanuit haar huidige en normale exploitatie. Steun vanuit de overheid, fondsen, particulieren en bedrijven blijft, misschien wel meer dan ooit, essentieel voor de toekomst van ARTIS.

ARTIS hanteert een prudent financieel beleid. Liquiditeiten worden aangehouden met inachtneming van de randvoorwaarden die zijn vastgelegd in een treasurywet. Hierin staat onder meer dat, gelet op haar instandhoudingsdoelstelling, ARTIS haar middelen uitsluitend in liquide vorm of in Nederlandse staatsobligaties mag aanhouden. Binnen ARTIS gelden voorts de normaal te achten financiële richtlijnen en beheersingsprocedures die van een organisatie van deze omvang mogen worden verwacht. De (financiële commissie van de) Raad van Toezicht van ARTIS wordt periodiek geïnformeerd over de financiële stand van zaken, cash- en resultaatprognoses voor lange en korte termijn en andere indicatoren. Deze informatie wordt tijdens iedere vergadering van de Raad van Toezicht door de directie, de manager Bedrijfsvoering en het hoofd Control toegelicht. ARTIS past de Governance Code Cultuur toe en is compliant.

De zittingstermijn van twee periodes van vier jaar is voor twee Raad van Toezicht-leden dit jaar bij uitzondering verlengd met anderhalf jaar. Dit geldt voor Joop Saan en Hélène Pragt. Dit was een wens van zowel de directie als de overige leden van de Raad van Toezicht om te zorgen voor continuïteit tot en met de afronding van de zeer omvangrijke restauratie van het ARTIS-Aquarium.

Risicobeheersing

In 2024 is opnieuw een uitgebreide risicoanalyse uitgevoerd. Dit is een update van de analyse die in 2018 is gedaan onder het managementteam en het middenkader van de organisatie, onder begeleiding van externe adviseurs. In de tussentijd zijn de mitigerende maatregelen zo veel mogelijk geïmplementeerd.

ARTIS is in toenemende mate afhankelijk van stabiele communicatieverbindingen en de levering van nutsvoorzieningen. Na de hack in 2022 zijn er adequate maatregelen getroffen en besteedt de ICT-afdeling blijvend aandacht aan continue verbetering van de cybersecurity. Ook medewerkers worden getraind in het bewuster omgaan met data en veiligheid. ARTIS is inmiddels ISO27001 compliant en werkt aan het behalen van de Europese NIS2 richtlijn voor cybersecurity.

ARTIS heeft een liquiditeitspositie waarmee, in combinatie met blijvende instandhoudingssubsidie van de gemeente Amsterdam, haar voorbestaan langer dan een (boek)jaar gewaarborgd is. De jaarrekening is om die reden opgesteld volgens grondslagen die passend zijn bij een continuïteitsveronderstelling. ARTIS beschikt hierbij over een contant aangehouden continuïteitsreserve van € 5 miljoen.

Communicatie met belanghebbenden

ARTIS is er voor iedereen. Haar bezoekers zijn dan ook haar belangrijkste belanghebbenden. Dit zijn dagbezoekers, leden, scholen en zakelijke bezoeken. Zonder bezoekers geen ARTIS; en zonder ARTIS geen plek waar midden in Amsterdam natuur van heel dichtbij beleefd kan worden, en waar iedereen geïnspireerd en geactiveerd wordt verantwoordelijk met natuur om te gaan.

Niet alleen op deze plek, maar ook online inspireert ARTIS een breed publiek. Via de social media kanalen deelt ARTIS dagelijks verhalende content over alle aardbewoners in het park en de musea met ruim 230.000 volgers. ARTIS is sinds 2023 ook te volgen op TikTok.

Daarnaast ontvangen 114.000 mensen een wekelijkse nieuwsbrief over actualiteiten en programmering. ARTIS-leden kunnen zich sinds eind 2023 nu ook aanmelden voor de speciale ledennieuwsbrief. Daarnaast krijgen leden twee maal per jaar het ARTIS-tijdschrift thuis op de mat. Gemiddeld bereikt ARTIS zo'n 115.000 lezers per editie met een oplage van 38.000 exemplaren. Dit tijdschrift omvat de hele natuur: van het onzichtbare leven tot het oneindige en de samenhang daartussen, en behandelt actualiteiten en achtergronden op thema's als dieren, planten, microben, erfgoed, natuurbewoud, onderzoek en duurzaamheid. Scholen ontvangen specifieke updates over het aanbod in ARTIS.

ARTIS hecht veel waarde aan contact met donateurs, het zijn van een goede buur en warm contact met haar leveranciers en zakelijke partners. Particuliere donateurs, zoals de ARTIS-Vrienden, de ARTIS-Kringleden en de leden van de ARTIS-Sociëteit blijven via eigen nieuwsbrieven op de hoogte van actualiteiten en vernieuwingen in ARTIS en worden enkele keren per jaar in ARTIS uitgenodigd voor exclusieve bijeenkomsten. Ook buurtbewoners worden op de hoogte gehouden van ontwikkelingen in ARTIS. Directe omwoners van bouwprojecten, zoals in 2023 het geval was bij het leeuwenverblijf en het Aquarium, worden regelmatig geïnformeerd over de voortgang en bijzonderheden. Ruim 4.000 burens zijn in 2023 ook uitgenodigd voor de opening van het nieuwe leeuwenverblijf.

Met haar partners, zowel overheden, fondsen als bedrijven, onderhoudt ARTIS een intensieve relatie. De partners worden uitgenodigd voor evenementen en relatiedagen en via direct contact op de hoogte gehouden van de voortgang in ARTIS. Ook zij ontvangen het ARTIS-tijdschrift. Met het oog op duurzaamheid wordt al een aantal jaar geen papieren jaarverslag meer verzonden. Wel ontvangen partners bericht van het online verschijnen hiervan.

Focusgebieden

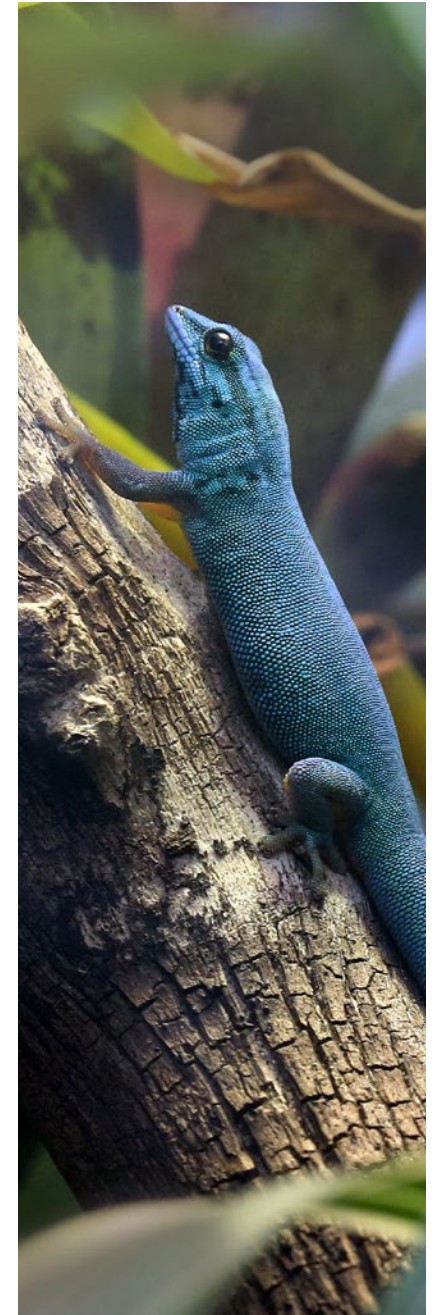
ARTIS draagt als educatief natuurinstituut bij aan een leefbare wereld voor toekomstige generaties. Hier, op deze fysieke plek, samen met miljoenen bezoekers, partnerorganisaties, donateurs en leden. Elk jaar zet ARTIS opnieuw stappen om haar toekomstplannen te realiseren. Dit zijn de focusgebieden:

Educatie & beleving

ARTIS is er voor het publiek. Hoe meer mensen worden geïnspireerd en geactiveerd verantwoordelijk met natuur om te gaan, hoe beter ARTIS slaagt in haar missie. De grootste mogelijke positieve impact op natuur bereikt ARTIS samen met bezoekers. Impact door het creëren van verwondering, bewustwording en het bieden van handelingsperspectief.

- **ARTIS is een groene oase in de stad** - Een ontspannen en mooie omgeving waar je als bezoeker ongedwongen kunt ontdekken. Je ervaart de plek met al je zintuigen, van heel dichtbij. Deze emotionele verbinding is essentieel. Immers, als je ergens van houdt, ga je ervoor zorgen.
- **ARTIS organiseert dagelijks programma's die toegankelijk zijn voor alle doelgroepen** – In 2023 organiseerde ARTIS gemiddeld twintig interactieve en verdiepende activiteiten per dag voor bezoekers in het park en de musea, die toegankelijk zijn voor verschillende doelgroepen. Als publieksactiviteit, onderwijs- of Academieprogramma, van het basisonderwijs tot universitaire studenten. Van ARTIS Vertelt, de Laborant Vertelt tot kinderspeurtochten, workshops en luisterwandelingen. In 2023 produceerde ARTIS vijf luisterwandelingen over ARTIS Vernieuwt, ARTIS in Oorlogstijd, 185 jaar ARTIS, Planetary Health en Water. Daarnaast organiseerde ARTIS voor het eerst de maandelijkse reeks ARTIS vertelt over natuurbehoud, workshops schemeren, Doeners & Doorbrekers en nog veel meer.
- **ARTIS besteedt blijvend aandacht aan Planetary Health** – sinds 2023 besteedt ARTIS blijvend aandacht aan Planetary Health. Deze internationale beweging brengt wetenschap, overheid, bedrijfsleven en burgers samen tot oplossingen te komen voor de uitdagingen waar onze planeet en samenleving voor staan.

- **ARTIS creëert bewustwording en biedt handelingsperspectief** – ARTIS onderzoekt sinds 2022 samen met de Universiteit Utrecht in het ARTIS-Planetarium welke beelden en verhaallijnen leiden tot optimale motivatie en gedragsverandering in bezoekers. De resultaten worden toegepast in de programmering om te zorgen dat zo veel mogelijk bezoekers worden geïnspireerd en geactiveerd om verantwoordelijk met natuur om te gaan. Deze samenwerking wordt de komende jaren voortgezet.
- **Het ARTIS-Planetarium wordt volledig vernieuwd** - Voorzien van de nieuwste data-to-dome technologie is het Planetarium de plek in ARTIS waar de bezoeker niet alleen onze kwetsbare planeet vanuit de ruimte ervaart, maar waar ze ook handelingsperspectief krijgt aangereikt. Met de nieuwste data-to-dome technologie is het mogelijk om onze menselijke impact op de aarde real-time te visualiseren.
- **Publieksmedewerkers in het hart van ARTIS** – Het vertellen van verhalen is de meest krachtige manier om mensen te raken in het hart, om te zorgen voor blikverandering en bezoekers aan te sporen zelf verantwoordelijk om te gaan met natuur. Iedere medewerker in ARTIS is publieksmedewerker. ARTIS kan niet zonder haar 350 vrijwilligers, het grootste netwerk van vrijwilligers van alle culturele instellingen in Amsterdam. In 2023 vervulden zij met elkaar ruim 11.000 diensten op locaties in het park, de musea en het Planetarium.

Maatschappelijke rol

ARTIS is voor iedereen, voor alle leeftijden, alle opleidingsniveaus en alle achtergronden. Met het park en de musea is ARTIS bovendien een sociale ontmoetingsplaats voor bezoekers. Zo verbindt ARTIS werelden, van kleuter tot grootouder, van lokaal tot internationaal en van wetenschapper tot liefhebber.

- **ARTIS voor de metropool Amsterdam** - Naast kansrijke Amsterdammers wonen er ook veel kwetsbare en kansarme groepen in de stad die minder vanzelfsprekend hun weg naar ARTIS vinden. Stadspashouders, vluchtelingen in de Amsterdamse noodopvang en chronisch zieke kinderen krijgen korting op de entreprijs of gratis toegang. Ook Amsterdamse pleeggezinnen werden in november van 2023 verrast met gratis tickets voor ARTIS-Park tijdens de Week van de Pleegzorg.
- **ARTIS is een sociale werkgever** - ARTIS werkt samen met Pantar Amsterdam, Vermaat en G4S op het gebied van participatieplaatsen en werkervaringsplaatsen. Gemiddeld zijn er dertig mensen per dag aan het werk in ARTIS die een afstand hebben tot de arbeidsmarkt.
- **ARTIS biedt als leerbedrijf veel stageplaatsen** - ARTIS is een leerbedrijf en een geliefde plaats om stage te lopen. Dit ondersteunt de educatieve doelstellingen van ARTIS. In 2023 verwelkomde ARTIS 80 studenten op stage.
- **ARTIS bereikt ieder kind uit de metropoolregio Amsterdam** - Scholieren zijn de generaties van de toekomst en de belangrijkste doelgroep van ARTIS. In 2030 komen alle basisscholieren en middelbare scholieren uit de metropoolregio Amsterdam jaarlijks minimaal 1 keer naar ARTIS. In 2023 bracht circa twee derde van alle Amsterdamse basisscholen en middelbare scholen een bezoek aan ARTIS.
- **ARTIS is toegankelijk voor iedereen** - ARTIS zet zich de komende jaren in om de beleving voor mensen met een beperking (fysiek, auditief, visueel of onzichtbaar) zo optimaal mogelijk te laten zijn. In 2023 is bijvoorbeeld gestart met een pilotvoorstelling in het Planetarium voor blinden en slechtzienden en werkt de afdeling Educatie aan de ontwikkeling van voelborden met educatie.
- **ARTIS als platform** - ARTIS verbindt zich met musea, andere natuurorganisaties, scholen en duurzame bedrijven. ARTIS is het knooppunt waar natuurorganisaties, NGO's, startups en groene en sociale ondernemers samenkomen of zich zelfs vestigen. In 2023 organiseerde ARTIS gemiddeld vier zakelijke evenementen per week. Daarnaast organiseerde ARTIS partnerevenementen met IDFA, Cinetree, WWF, KaMuKoZa, Museumnacht, Brainwash, Amsterdam Dark Festival en anderen.

Duurzaamheid

ARTIS geeft zelf het goede voorbeeld door bij te dragen aan een groene en leefbare wereld en stelt zichzelf ten doel om haar impact op het milieu zo positief mogelijk te maken.

- **ARTIS is een proeftuin voor duurzame innovaties** - ARTIS werkt hiervoor samen met diverse partijen zoals de gemeente, het Rijk, academische instellingen, partnerbedrijven en de buurt om het park in alle facetten te verduurzamen, terwijl het leefbaar blijft. In 2023 werd bijvoorbeeld in samenwerking met studenten van AMS Institute het eerste parkbankje van olifantenpoep geplaatst. Het ARTIS-Aquarium is één van de eerste locaties in Nederland die gebruik maakt van zelfhelend, 'levend' beton en duurzame basaltvezelwapening.
- **ARTIS op weg naar fossielvrij** - Het Artisplein met het aanliggende ARTIS-Groote Museum, café-restaurant de Plantage en ARTIS-Micropia, is sinds 2014 aangesloten op een warmte-koudeopslag (WKO). Er wordt nu gewerkt om heel ARTIS binnen enkele jaren aan te sluiten op een WKO, waarbij de warmte uit de omringende grachten, die in de zomer zo'n 18 graden zijn, wordt benut.
- **ARTIS recyclet** - ARTIS kiest voor materialen met een lage ecologische voetafdruk en composteert GFT resten. ARTIS realiseerde in 2023 een afname in voedselverspilling van 65% mede dankzij het gebruik van slimme weegschalen in de horeca. Gemiddeld produceren de horecakeukens in ARTIS nog maar 25 kilo voedselresten per week – tegen 71 kilo een jaar geleden.
- **ARTIS vermindert haar drinkwaterverbruik** - ARTIS levert een positieve bijdrage aan een klimaat-adaptief Amsterdam en gebruikt regen- en grachtenwater voor laagwaardige toepassingen om bij te dragen aan verminderd leidingwatergebruik. ARTIS werkt samen met Waternet, TU Delft, AMS Institute en Hortus Botanicus in onderzoek naar betere en grootschalige regenopvang op locatie.
- **ARTIS dag en nacht een biodiversiteitshub** – ARTIS is in 2022 gestart met lichtmetingen en verduistering om van ARTIS ook 's nachts de meest optimale plek voor biodiversiteit te maken. ARTIS heeft als doel om de eerste Urban Night Sky locatie van Europa te zijn.

Natuurbehoud & onderzoek

ARTIS streeft de hoogste standaarden voor dierenwelzijn en botanie na als geaccrediteerd lid van de European Association of Zoos and Aquaria (EAZA), de Nederlandse Vereniging voor Dierentuinen (NVD), de Nederlandse Vereniging voor Botanische Tuinen (NVBT) en de Nederlandse Dendrologische Vereniging (NDV). Naast de beste zorg en aandacht voor de dieren, planten en microben in het park, draagt ARTIS bij aan natuurbehoud door educatie, wetenschappelijk onderzoek en samenwerking met programma's over de hele wereld om soorten en hun leefgebieden te beschermen. Bovendien is natuurbehoud niet alleen iets van 'ver weg'. ARTIS draagt ook zorg voor natuur in eigen land, stad én achtertuin.

- **ARTIS is een dwarsdoorsnede van onze leefwereld** - ARTIS is de plek waar mensen, dieren, planten, bomen, microben, sterren en erfgoed samenkomen. Bezoekers maken in ARTIS-Park kennis met een brede afspiegeling van diersoorten en ecosystemen wereldwijd. Van grote zoogdieren op de Afrikaanse savanne tot bedreigde zangvogels uit Zuidoost-Azië en van de Borneo zwaaiikker tot de inheemse eikelmuis. De diversiteit is bovendien continue in beweging. ARTIS evalueert doorlopend diersoorten en hun verblijven, waarbij we zorgen voor een natuurlijke leefomgeving waarin ze hun soorteigen (sociaal) gedrag kunnen vertonen.
- **ARTIS heeft als doel een beschermplaats voor kwetsbare en bedreigde dieren- en plantensoorten te zijn** - Elke soort is ambassadeur van wilde soortgenoten en hun leefgebied en leeft in ARTIS voor educatie, onderzoek, bijdrage aan een soortbehoudsprogramma en/of vanwege samenwerking met een natuurbehoudsproject in het oorspronkelijke leefgebied. ARTIS draagt in 2023 bij aan 95 soortbehoudsprogramma's. Meerdere werknemers zijn als adviseur betrokken bij Species Committees en daarnaast is ARTIS als coördinator zelf verantwoordelijk voor het stamboek van zes soortbehoudsprogramma's. In 2023 werden we verheugd met wederom een vruchtbaar broedseizoen bij de bedreigde blauwkeelara's, evenals bij de Balispreeuwen en Baer's witoogeenden. Ook werden er jongen geboren en grootgebracht bij de Goeldi tamarins en de algazellen. Al deze soorten maken onderdeel uit van een Europees soortbehoudsprogramma waarbij dierentuinen gezamenlijk de (genetische) gezondheid van populaties managen.

- **ARTIS werkt samen met natuurbehoudsprojecten over de hele wereld** - In 2023 werd het nieuwe verblijf van de leeuwen opgeleverd, wat geïnspireerd is op de natuurlijke leefomgeving van de leeuw. Daarbij steunt ARTIS sindsdien stichting SPOTS, een Nederlandse organisatie die zich met voorlichting, lobbywerk en ondersteuning bij lokale projecten in bijvoorbeeld Afrika inzet voor bescherming van de leeuw. Ook gaven we wederom (financiële) steun aan dertien andere natuurbehoudsprojecten, waaronder eenmalige noodsteun aan J.A.C.K Primate Sanctuary voor het opvangen van meer dan twintig illegaal verhandelde Congolese apen die in Togo zijn geconfisqueerd.
- **ARTIS ondersteunt de vele inheemse dier- en plantsoorten die in het park leven of ARTIS als rustplaats gebruiken** - Als belangrijke groene plek in Amsterdam streeft ARTIS ernaar de Nederlandse biodiversiteit te stimuleren. Ook de oude gebouwen met hun kieren en schaduwrijke plekken zorgen ervoor dat ARTIS veel dieren aantrekt. Bovendien houdt ARTIS in het ontwerp, de realisatie en het onderhoud van dierverblijven en gebouwen rekening met de lokale biodiversiteit. Ook zijn er in 2023 nieuwe sensoren in het ARTIS-Park geplaatst, als onderdeel van het wetenschappelijke project ARISE. Dit nationale project heeft als doel om al het meercellige leven in Nederland in kaart te brengen. Pas als we precies weten wat er allemaal leeft, kunnen we acties ondernemen om de diversiteit te behouden.
- **ARTIS zet substantieel in op onderzoek ten behoeve van een optimaal dierenwelzijn en meer kennisbevordering** - Zo deden in 2023 meer dan 50 studenten onderzoek in ARTIS. ARTIS faciliteert per jaar gemiddeld 25 (wetenschappelijke) onderzoeken in microbiologie, cognitieve gedragsecologie, biodiversiteit en diergedrag- en welzijn. Jaarlijks verzorgen de ARTIS-hoogleraren, verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam (VU) en Universiteit Leiden, een eigen collegereeks voor studenten. In 2023 werd het bachelorvak Taking action on Planetary Health opgestart in samenwerking met de VU. Bij de leeuwen, algazellen en de westelijke laaglandgorilla's werd een gedragsonderzoek uitgevoerd om te monitoren of het vernieuwde verblijf hun soortgeen gedrag stimuleert. Alle onderzoeken leverden positieve resultaten op.

Erfgoed & kunst

ARTIS bestaat in 2023 185 jaar en is één van de vijf oudste dierentuinen in de wereld. Daarmee is het een unieke, historische plek. Een plek die gecultiveerd en behouden moet worden, met oog voor de toekomst. ARTIS heeft een rijke historie in architectuur en als burgervereniging en vervult al bijna twee eeuwen een belangrijke rol voor de stad Amsterdam. ARTIS wil het publiek met haar park bewust maken van dit culturele en materiële erfgoed.

- **ARTIS werkt aan het in ere herstellen van de parkstructuur van het 19de-eeuwse stadspark** - In het ARTIS-Park staan 26 rijksmonumenten en een gemeentelijk monument, die zijn of worden gerestaureerd. Sinds 2011 heeft ARTIS tien rijksmonumenten gerestaureerd en zijn er nog negen restauraties in voorbereiding of uitvoering.
- **Het ARTIS-Aquarium wordt volledig gerestaureerd en gerenoveerd** - De restauratie en renovatie van het Aquarium is de grootste restauratieopdracht ooit voor ARTIS. ARTIS verwacht dit project in 2026 af te ronden.
- **De historische erfgoedcollectie wordt toegankelijker voor het publiek** - ARTIS heeft een rijke erfgoedcollectie, bestaande uit (kunst-) historische en natuurhistorische objecten en een uitgebreid archief en wil deze in toenemende mate ontsluiten voor het publiek.
- **ARTIS is een broedplaats voor kunstenaars** - In ARTIS zijn kunst en natuur al 185 jaar met elkaar vervlochten. ARTIS blijft haar rol als inspiratieplek vervullen door samen te werken met kunstacademies, workshops via ARTIS Ateliers en het faciliteren van de ARTIST in residence. In 2023 startte kunstenaar en alumnus van de Rijksakademie van beeldende kunsten Floris Schönfeld zijn residentie in ARTIS. Acht maanden lang onderzoekt Schönfeld in het park de communicatie tussen alles wat leeft.

Raad van Advies

Met de Raad van Advies (RvA) komt bedrijfsleven, ondernemerschap, wetenschap en politiek bij elkaar. In de RvA komt kennis bijeen op het gebied van de grote maatschappelijke vraagstukken waar ARTIS een rol in wil spelen, zoals duurzaamheid, educatie en natuurbehoud. De samenstelling van deze raad is als volgt:

- **Jacqueline Cramer** Emeritus hoogleraar Duurzaam Innoveren aan de Universiteit van Utrecht, Transitmakelaar circulaire economie en oud-minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- **Louise Fresco** Emeritus voorzitter en hoogleraar Wageningen University & Research, voorzitter Raad van Toezicht Nationale Opera en Ballet.
- **Marjan Oudeman** Board member Solvay, UPM-Kymmene Corporation, commissaris SHV Holding en KLM NV. Hiervoor was zij voorzitter van het College van Bestuur aan de Universiteit Utrecht, Exco member AkzoNobel en Exco member Tata Steel/Corus Group.
- **Feike Sijbesma** Voormalig bestuursvoorzitter DSM, Erevoorzitter Koninklijke DSM, voorzitter Raad van Commissarissen Koninklijke Philips, co-chair Global Climate Adaptation Centers.
- **Duncan Stutterheim** Ondernemer, oprichter ID&T, mede-eigenaar Westergas, A'dam Toren. Bestuurslid van Open House, het Concertgebouworkest en Amsterdam Music School.
- **Tom de Swaan** Voorzitter Raad van Commissarissen ABN AMRO Bank N.V., lid Raad van Toezicht Stichting Holland Festival, voorzitter bestuur Stichting Nationale Opera & Ballet Fonds, voorzitter bestuur Stichting Fondsen Nederlands Kanker Instituut, voorzitter bestuur Liberaal Joodse Gemeente Amsterdam, lid bestuur Stichting Liszt Concours, lid van de Board of Directors The International Centre for Missing & Exploited Children, lid International Advisory Board Akbank.

2

Bericht van de Raad van Toezicht

In mei 2023 bestaat ARTIS 185 jaar. Een mijlpaal die werd aangegrepen om bezoekers mee te nemen in de geschiedenis van ARTIS aan de hand van de meest opmerkelijke verhalen en collectiestukken. Er was o.a. de mogelijkheid om een beleveniswandeling te maken door het park met behulp van historische beeld- en audioverhalen. Het is mooi om te zien hoe breed de unieke positie en missie van ARTIS al zo lang wordt gedragen. Een mooi recent voorbeeld hiervan is de steun voor het ARTIS-Aquarium waar drie jaar geleden is begonnen met de tientallen miljoenen kostende restauratie. In coronatijd had ARTIS niet de middelen voor dit soort grote en urgente projecten. ARTIS moest reorganiseren en projecten werden langjarig uitgesteld om ARTIS overeind te houden. Met de hulp van de gemeente Amsterdam en een kleine betrokken groep particulieren kon de restauratie desondanks toch starten. En we zijn trots dat ARTIS inmiddels kan melden dat de aanvullende steun vanuit het Rijk, de provincie Noord-Holland en andere fondsen en particulieren, ARTIS in staat stelt om de prachtige plek die het Aquarium in Amsterdam inneemt volledig te restaureren. Een ander mooi voorbeeld is uiteraard het nieuwe leeuwenverblijf dat dankzij de steun van twee partijen, in coronatijd, alsnog gerealiseerd kon worden en in 2023 werd geopend. Post-corona bloeit en groeit ARTIS dus weer, maar ook in de toekomst kan dat alleen met de broodnodige steun van alle partijen.

Maatschappelijk droeg ARTIS in 2023 ook bij met o.a. de organisatie van het ARTIS Planetary Health Congres in het teken van een gezonde aarde. Ook de aandacht voor andere maatschappelijk relevante thema's is belangrijk in de programmering van ARTIS. Het was dan ook mooi om te zien dat er dit jaar naast de aandacht die er in de educatieve programma's van ARTIS altijd al was voor seksuele diversiteit in de natuur, er dit jaar ook door medewerkers en vrijwilligers van ARTIS voor het eerst werd deelgenomen aan de Canal Parade van Pride Amsterdam.

Onderwerpen in 2023

Voor de Raad van Toezicht waren dit de belangrijkste overige onderwerpen op de agenda 2023:

- Besluitvorming van projecten, projectbeheersing, voortgang, budget(bewaking) van m.n. het Aquarium, het leeuwenverblijf en de besluitvorming over nieuwe projecten
- De roadmap digitalisering en bijbehorende investeringen in o.a. de technische vernieuwingen in ARTIS-Micropia, digitalisering van de bedrijfsvoering en de website
- De ontwikkeling van de ARTIS-organisatie en arbeidsvoorwaarden
- Strategie middels de jaarlijkse strategiesessie met de directeur en het management team
- Monitoring van het Operationeel Plan 2023 en goedkeuring op het Operationeel Plan 2024
- Het jaarrekeningproces en goedkeuring van het jaarverslag en de jaarrekening 2022
- Voortgangsacties vanuit de management letter
- Risicomanagement, Integriteit en Fraude w.o. ook aandacht voor het voorkomen en signaleren van misstanden, onregelmatigheden en ongewenste omgangsvormen
- Governance en statuten

Naast bovengenoemde onderwerpen wordt de Raad via updates ('Blik op ARTIS') door de directeur structureel op de hoogte gehouden van de belangrijkste ontwikkelingen binnen ARTIS en de voortgang van grote projecten. Daarnaast ontvangt de Raad periodieke managementrapportages.

De Raad laat zich tevens door de directeur, het management team en medewerkers voorlichten over belangrijke processen en onderwerpen voor ARTIS. In 2023 werd hierbij veel aandacht besteed aan de aanpak en ambities op het gebied van verbeteringen in het dierenwelzijn, digitalisering, voortgang en projectbeheersing van de grote projecten zoals het Aquarium. Daarover werd in elke bijeenkomst een update gepresenteerd. Deze onderwerpen behandelde de Raad in aanwezigheid van het betrokken management en medewerkers. Daarbij werd de Raad ook betrokken bij de uitvoering van projecten met rondleidingen langs de nieuwbouw van het leeuwenverblijf, de restauratie van het Aquarium, de vernieuwingen in het Gorillahuis en de plannen voor het olifantenverblijf. Ook was er vanuit de Raad regelmatig contact met o.a. de ondernemingsraad en leden van het management team.

Financiële commissie

Binnen de Raad is één commissie actief: de financiële commissie, waarbij ook regelmatig de accountant aanwezig is. In de financiële commissie is de financiële beheersing van de liquiditeiten op lange termijn, mede in verband met de financierbaarheid van lopende grote projecten in ARTIS, een continu terugkerend onderwerp op de agenda, alsmede de financiële voortgang van de projecten. Daarnaast is er wederom veel aandacht geweest voor de opvolging van de verbetervoorstellen volgend uit de management letter van de externe accountant en de personele bezetting en inrichting van de financiële afdeling. ARTIS heeft hierin goede progressie gemaakt in 2023.

Met de accountant sprak de financiële commissie o.a. over het jaarverslag, vereenvoudigen van het proces rondom het vaststellen van de voorziening groot onderhoud, de management letter en risicomanagement.

De financiële beheersing is bij ARTIS goed op orde, maar staat continu scherp op de agenda. Zonder steun van derden kan ARTIS niet het noodzakelijke onderhoud en verbetering van alle rijksmonumenten en alle noodzakelijke vernieuwingen op het gebied van educatie, dierverblijven en duurzaamheid realiseren.

Evaluatie functioneren Raad van Toezicht

In april 2024 heeft de Raad van Toezicht haar eigen functioneren in het vorige jaar geëvalueerd. Voorafgaand aan de evaluatie is input gevraagd aan alle leden. Ook is de input van de directeur gevraagd. Onderwerpen waren onder andere governance, ondersteuning van de Raad, de toegevoegde waarde van de Raad voor de directie, de samenstelling en continuïteit van de Raad, het verloop van de vergaderingen, de verhouding tussen Raad en directie en de werkgeversrol, de rol en het functioneren van de voorzitter en commissies, en de samenstelling van de vergaderagenda.

In het algemeen functioneert de Raad goed. De onderlinge samenwerking verloopt plezierig en efficiënt, de lijnen zijn kort en men weet elkaar goed te vinden. De expertise en achtergronden van de Raad zijn verschillend en iedereen kan vanuit zijn kennis en ervaring gevraagde input geven. Ook is er buiten de vergaderingen onderling contact en is men beschikbaar voor advies en sparring.

De samenwerking tussen de Raad en de directeur loopt goed en de onderlinge band is sterk en gebaseerd op vertrouwen. De directeur kan in veiligheid dilemma's voorleggen en de Raad kan de gevraagde kennis en vaardigheden bieden om hem verder te helpen. De Raad is nabij, maar niet té. Er zijn ook verbeterpunten geconstateerd waarop een aantal acties is benoemd. Deze betreffen voornamelijk beschikbaarheid, efficiënt vergaderen en ondersteuning van de Raad.

Samenstelling Raad van Toezicht

Er waren dit jaar geen mutaties in de Raad van Toezicht. Zoals in het vorige jaarverslag al aangegeven hebben wij tijdens de evaluatie van het functioneren van de Raad van Toezicht ook stilgestaan bij de samenstelling en zittingstermijnen van de leden van de Raad van Toezicht. De zittingstermijnen van o.a. de voorzitter Joop Saan en de voorzitter van de financiële commissie Hélène Pragt lopen af in 2024 en 2025. Tegelijkertijd bevindt ARTIS zich in een belangrijke fase met de grote, langdurige en kapitaalintensieve Aquarium restauratie. Continuïteit in kennis en kunde is in die fase relevant. Als Raad hebben we daarom besloten dat we hun benoemingstermijnen vanwege deze bijzondere omstandigheid nog eens met maximaal 2 jaar willen verlengen. De voltallige Raad heeft hiertoe besloten, onder voorbehoud van de doorvoering van een benodigde aanpassing hiervoor in de statuten. Dit moment is inmiddels geweest.

Vooruitzichten

Ook in 2024 zal ARTIS vol doorgaan op de ingeslagen weg van verbeteringen, vernieuwingen en verduurzaming, waarbij de verdere restauratie en het ontwerp van het nieuwe museale concept voor het Aquarium een grote rol zal spelen.

De Raad wil de directeur, het management, de werknemers en vrijwilligers van ARTIS bedanken voor de inzet, gedrevenheid en passie waarmee zij dagelijks werken aan de zorg voor de dieren, planten, bezoekers, educatie en aan de ambities van ARTIS. De Raad heeft er alle vertrouwen in dat de ARTIS-organisatie in staat is de komende jaren de toekomst van ARTIS te borgen. De Raad dankt ook alle bezoekers en iedereen, inclusief gemeente, provincie, Rijk, fondsen en particuliere gevers voor hun steun bij de realisatie van de missie van ARTIS. Alleen met uw steun kan ARTIS en de ARTIS-organisatie haar missie volbrengen. Wij vertrouwen er dan ook op dat u ook in de toekomst deze steun blijft verlenen.

Juni 2024

Dani Bicker Caarten

Roger van Bortel

Hélène Pragt (voorzitter financiële commissie)

Joop Saan (voorzitter Raad van Toezicht en lid financiële commissie)

Eugenie van Wiechen

3

ARTIS leeft

Tjerk ter Meulen en Thijs de Zeeuw: 'De verhuizing van de leeuwen was een historische mijlpaal'

manager Dier & Plant en
landschapsarchitect

Na een jaar bouwen, inrichten en beplanten ging op 3 oktober 2023 het nieuwe leeuwenverblijf open. Het ontwerp van landschapsarchitect Thijs de Zeeuw en architect Alexander Lefebvre is geïnspireerd op de Afrikaanse savanne. De nieuwe leefomgeving van de leeuwen kwam tot stand dankzij een groot team ARTIS-medewerkers – dierverzorgers, de dierenarts, bouwmedewerkers en hoveniers – onder leiding van manager Dier & Plant Tjerk ter Meulen. ARTIS heeft het nieuwe leeuwenverblijf kunnen realiseren dankzij massale financiële steun in de coronaperiode.

Tjerk ter Meulen: 'Heel behoedzaam zetten de drie leeuwen op een vroege ochtend in september hun eerste stappen in het buitenverblijf. Vanaf de heuvel keken ze uit over hun nieuwe territorium en gingen als drie-eenheid uit op verkenning. De dieren konden in alle rust wennen voordat het publiek erbij kwam. Ze waren al vertrouwd met het nieuwe binnenverblijf en nu konden ze de eerste plekjes in het nieuwe buitenlandschap territoriaal afbakenen. Eén van de leeuwinnen lag na een klein uur al languit in het gras om zich tegoed te doen aan de beplanting.'

Leeuwen in het wild

De wildpopulatie leeuwen is bijna gehalveerd in slechts twintig jaar tijd. Schattingen over de huidige aantallen lopen uiteen tussen de 20.000 en 25.000 leeuwen. ARTIS steunt Stichting SPOTS, een Nederlandse organisatie die zich inzet voor bescherming van de leeuw door middel van voorlichting, lobbywerk en ondersteuning bij lokale projecten. Samen met de Namibian Lion Trust besteedt SPOTS bijvoorbeeld veel aandacht aan het voorkomen van een mens-dierconflict. Ze helpen boeren met het bouwen van veekralen voor hun eigen dieren, ze voorzien de leeuwen van GPS-halsbanden en stellen speciale lion guards aan. Hierdoor neemt het verlies van vee aanzienlijk af en ontstaat er meer tolerantie naar de leeuw. Met de steun van ARTIS kunnen meerdere leeuwinnen in Namibië beter gemonitord worden met behulp van GPS-halsbanden.

‘De verhuizing van de dieren was ook een historische mijlpaal. Eindelijk namen we hiermee ook afscheid van het monumentale maar beperkte Kerberterras: weer een belangrijke stap in de vernieuwing van ARTIS-Park. Het verblijf is in oppervlakte tien keer groter dan het oude en biedt veel meer mogelijkheden om de leeuwen een natuurlijke en verrijkende omgeving te bieden. Maar misschien nog wel belangrijker dan de vierkante meters, is de inrichting. De basis voor goed dierenwelzijn is dat het dier zoveel mogelijk een eigen keuze heeft om iets wel of niet te doen.’

Ontworpen vanuit het dier

Thijs de Zeeuw: ‘Het landschap is geïnspireerd op de Afrikaanse savanne in verschillende seizoenen. Er is onderscheid gemaakt tussen twee zones: een droger, zanderig deel en een frisser, groen deel. Je werkt in een beplantingsplan eigenlijk met drie lagen – vaste planten, struiken en bomen. Tegen de rotsen aan groeien spaarzaam grassen en kleine struiken. Aan de andere kant staan juist veel hoge grassen, waarin de leeuwen straks een beetje kunnen verdwijnen. Je zou kunnen zeggen: de savanne in het voorjaar. Achterin het verblijf staan de hogere bomen die een groene achtergrond vormen van het verblijf. ‘Een aantal van deze bomen stond vroeger ook al op dit stuk ARTIS en is hergebruikt.’

Tjerk: ‘We kunnen niet voor het dier denken, maar ons wel zo goed mogelijk inleven in de diersoort en zijn gedrag. De volwassen leeuwinnen zijn heel hecht, je ziet ze regelmatig verstrengeld in elkaar liggen. De leeuwenman mag af en toe in de buurt komen, maar soms ook absoluut niet. Leeuwen rusten daarnaast een groot deel van de dag. Misschien is het allerbelangrijkste in het ontwerp wel: keuzes bieden.’

Thijs: ‘Elke vierkante meter is optimaal benut, daar ben ik wel trots op. Het verblijf bevat verschillende klimstructuren, terrassen om te slapen of uit te kijken en sommige rotsen zijn zelfs verwarmd. Verder hebben de leeuwen keuze tussen zichtbaar of beschut, zon of schaduw, in de wind of de luwte, in het zand of het gras, hoog of laag, samen of afgezonderd. De leeuwen gaan zelf op zoek naar hun favoriete plekken en bakenen hun territorium af.’

Verwildering van het landschap

De beplanting biedt beschutting, voedsel maar ook verrijking. In de voedselboom en andere plekken in het verblijf kunnen de verzorgers vlees ophangen. Het gras langs de wateroevers kan – als het eenmaal wat langer groeit – dienen als camouflage om een prooi te besluipen of om haarballen mee los te weken. Thijs: ‘Nu we bijna een jaar verder zijn, zie je het landschap steeds meer verwilderen. Het is een uniek stukje ARTIS-natuurgebied, dat ook aantrekkelijk is voor allerlei andere dieren. Of de leeuwen het hoge gras gebruiken om de reigers of duiven als prooi te besluipen, daar gaan wij niet over. Vogels, insecten, vleermuizen worden onderdeel van het leven van de leeuwen.’

Zelf zijn we in sommige opzichten buiten het verblijf ook even prooidier. Op een aantal plekken staat de bezoeker onverwachts oog in oog met de leeuwen zonder visuele barrières. Thijs lacht: 'Geen zorgen hoor, het verblijf is in alle opzichten veilig. Het is één van de lagen in het ontwerp: dat de bezoeker zich even realiseert dat de mens óók een prooidier is.'

Buiten het verblijf

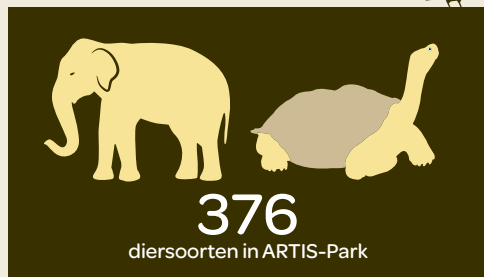
Bezoekers, van jong tot oud, worden via uitzichtpunten en doorkijkjes uitgedaagd om op zoek te gaan naar de dieren. Hier ontmoeten mens en dier elkaar, zonder in elkaars *personal space* te komen.

Hoe gebruiken de leeuwen het verblijf?

In dierentuinen wordt er veel onderzoek gedaan naar de mentale en fysieke gezondheid van dieren, hun welzijn. Eén van de manieren om dit te meten is door te kijken naar hun gedrag. Student Diermanagement Dana Wolters deed onderzoek naar het gewenningsproces van de leeuwen. Tien weken lang observeerde ze het actieve gedrag (lopen, spelen en exploreren), inactief gedrag (zitten, liggen en slapen), foerageergedrag (eten en drinken) en sociaal gedrag (elkaar wassen, elkaar kopjes geven en met elkaar paren). Ook noteerde ze meerdere keren per dag de locatie van de leeuwen. De eerste twee weken verbleven de leeuwen in het binnenvverblijf om te wennen, en ook toen ze naar buiten mochten bleven ze daar de eerste dagen nog veel in de buurt. Maar ze vertoonden ook meteen meer actief gedrag: lopen, rennen en onderzoekend snuffelen en tasten. Vlees werd al snel behendig van de klimboom getrokken en de leeuwinnen trokken veel samen op. Ook na die eerste 'ontdekkingsfase' blijven de leeuwen zo'n 10-15 procent actiever dan voorheen. En dat terwijl katachtigen graag een dutje doen en driekwart van hun dag inactief gedrag vertonen. De favoriete plek in de koude wintermaanden was – behalve het warme binnenvverblijf – het hoogste punt, van waar ze het beste uitzicht hebben en alles goed in de gaten kunnen houden. Bovendien zijn enkele rotsen verwarmd. Het wordt interessant welke plekjes de leeuwen gaan ontdekken wanneer de beplanting in bloei staat en het zand warm is van de zon.

De bezoeker kan in het bezoekersgedeelte net als de leeuwen rusten op verwarmde rotsen. Er worden ook twee korte films vertoond. In de ene zie je de belangrijke rol van leeuwen in talloze culturele en religieuze verhalen. Een andere korte film laat bezoekers zien hoe het leeuwenverblijf tot stand is gekomen. Op het uitzichtpunt komt de bezoeker via een interactief bord meer te weten over de belangrijke rol van leeuwen bovenaan de voedselketen in hun ecosysteem. Wat zouden de gevolgen zijn voor insecten, planten en andere dieren als de leeuwen zouden verdwijnen? Verder vertellen diervverzorgers dagelijks live bij het verblijf verhalen, en wie net niet op tijd is, kan luisteren naar een korte ARTIS Vertelt-podcast.

Dieren, planten en microben

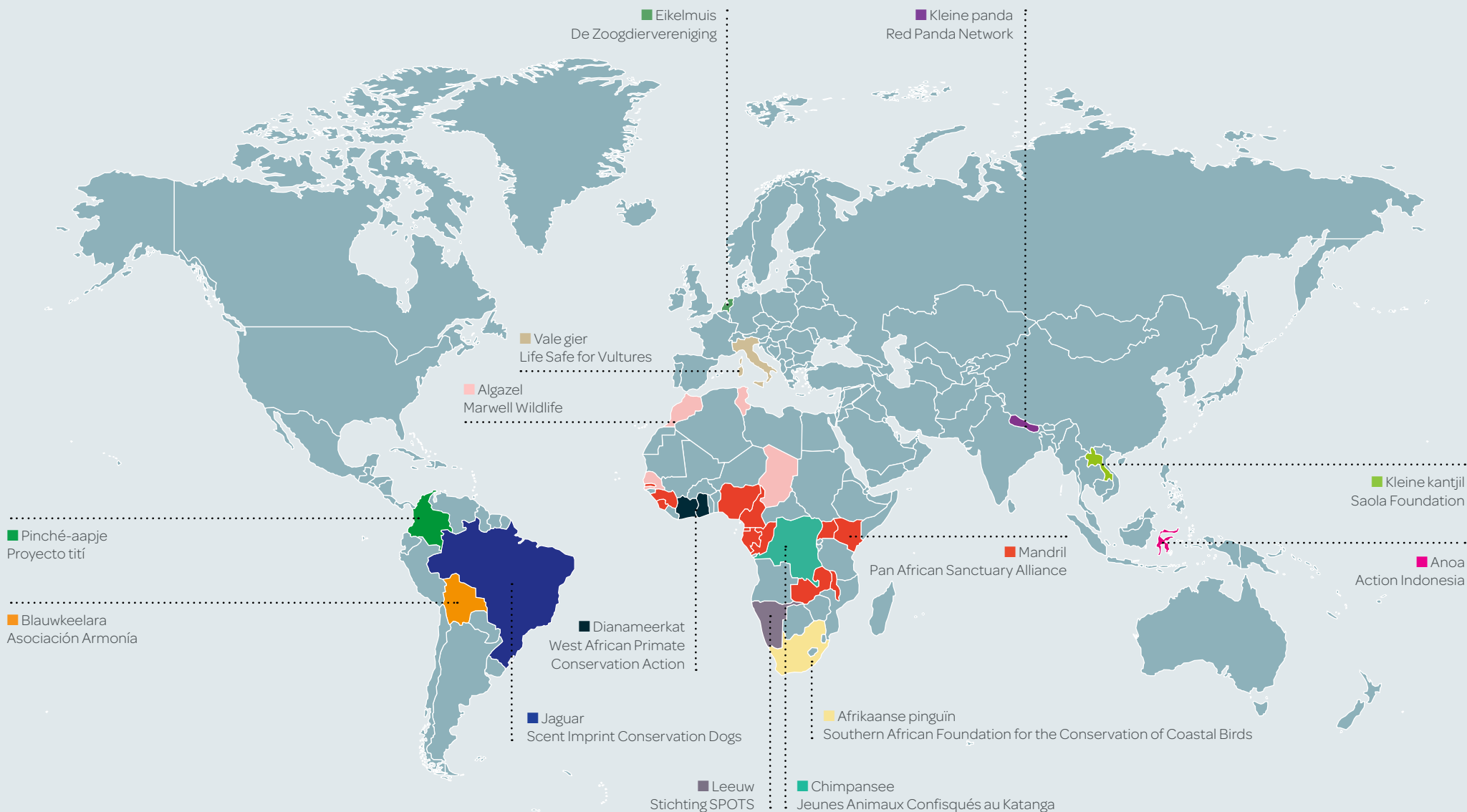

Natuurbehoud en onderzoek

Natuurbehoudprojecten

ARTIS steunt 14 natuurbehoudprojecten wereldwijd.

Savitri Groag:

'Hoe ARTIS van afval weer grondstoffen maakt'

duurzaamheidscoördinator

Afval scheiden doen we allemaal. Maar wat als je huishouden – dat van ARTIS – meer dan 800.000 kilo per jaar produceert? Dan wil je heel goed kijken naar de verschillende afvalstromen, deze analyseren en creatieve oplossingen zoeken. Duurzaamheidsmanager Savitri Groag houdt zich hiermee bezig. De ambitie van ARTIS is echt alles recyclebaar maken, zodat er geen restafval voor verbranding overblijft. In 2023 zijn op dit gebied belangrijke stappen gezet.

Per jaar produceert ARTIS meer dan 800.000 kilo aan afval, waarvan de grootste stroom het groente-, fruit- en tuinafval (GFT) is: zo'n 60 procent van het totaal. Daaronder vallen voornamelijk de tuin-, maai- en snoeiresten, bladeren en mest. Hiernaast worden er bouw- en sloopmaterialen, hout, glas, papier/karton en schroot afgevoerd. In totaal zijn er achttien verschillende afvalstromen, die achter de schermen gescheiden worden.

Recyclen en herwaarderen

Van het totale ARTIS-afval kunnen onze afvalverwerkers zo'n 94 procent recyclen. De grootste stromen – GFT en bedrijfsafval – worden tot nieuwe grondstof verwerkt: GFT tot compost of voeding voor de bodem, bedrijfsafval tot pellets. Dit zijn samengeperste korrels die als brandstof dienen in een elektriciteitscentrale. Daardoor zijn er minder fossiele brandstoffen nodig om elektriciteit op te wekken. Een klein deel van het afval (6 procent) blijft dan over en dat wordt momenteel nog verbrand. De ambitie van ARTIS is om al het afval recyclebaar te maken.

Hoe wordt afval recyclebaar? Een paar voorbeelden. Afvalverwerker Renewi werkt verschillende afvalstromen 'op'. Dat wil zeggen dat ze deze weer waarde geven. Zo worden papier en karton op de sorteerlocatie tot industriebalen geperst, en dan naar diverse papierfabrieken gebracht voor de productie van nieuw papier of karton. Een binnenvaartschip brengt het ingezamelde glas naar een verwerkingslocatie, waar het wordt schoongemaakt en dan aangeboden aan glasfabrieken. Die maken er nieuwe glasproducten van. IJzer wordt omgesmolten voor de productie van nieuw (plaat)staal, en van onbruikbaar hout wordt spaanplaat gemaakt.

De mogelijkheden van mest

Het grootste deel van de mest van ARTIS wordt gebruikt door een lokale boer die aardappels en suikerbieten verbouwt. Hij rijdt de mest uit over zijn land. Olifantenmest bevat veel meer voedingsstoffen dan kunstmest en neemt meer water op dan andere mestsoorten. Daarnaast wordt een kleiner deel binnen ARTIS gebruikt om twee keer per jaar een bokashi-hoop te maken van olifantenmest, vermengd met bladgroen, water en microben. Deze bodemverbeteraar dient als voeding voor de eetbare tuin in ARTIS. Studenten van het AMS Institute hebben bovendien een zitbankje ontworpen van gedroogde olifantenmest en gerecyclede plasticsnippers dat in 2023 als proef werd gemaakt. Het bankje werd geplaatst in het park met uitzicht op de Aziatische olifanten. In 2024 zal ARTIS een verbeterde versie uittesten.

ARTIS heeft tussen 2016-2023 geen drinken in plastic (PET)flessen verkocht, omdat veel van die flesjes in de natuur belandden als zwerfafval. Sinds er in 2023 een werkend inzameling- en recyclingsysteem voor PET-flesjes en blik is geïntroduceerd, verkoopt ARTIS weer drank in plastic flesjes. Deze kunnen, net als blikjes, bij de horecalocaties worden ingezameld in de 'PETmans': een prullenbak in de vorm van een fles. Ook hebben veel van de reguliere prullenbakken nu een inworp voor plastic flesjes en blikjes. De opbrengst van het statiegeld komt ten goede aan de verschillende natuurbehoudsprojecten die ARTIS steunt. Sinds april 2023 werd op deze manier al meer dan 6.000 euro opgehaald.

Voedselverspilling afgenomen

Naast de duurzame ambitie om geen restafval over te houden, wil ARTIS ook voedselverspilling tegengaan. Voedselresten vanuit de horecakeukens zijn er nauwelijks meer. Een jaar lang zijn de voedselresten gewogen en gemonitord, op basis waarvan er in de horeca aanpassingen zijn gedaan. Zo worden er minder belegde broodjes voorbereid, zijn de ovens en afbakprogramma's anders afgesteld en worden van groenteresten soepen getrokken. Hierdoor is het voedselafval in de keukens in 2023 verminderd van gemiddeld 70 naar 25 kilo per week – een reductie van bijna 65 procent!

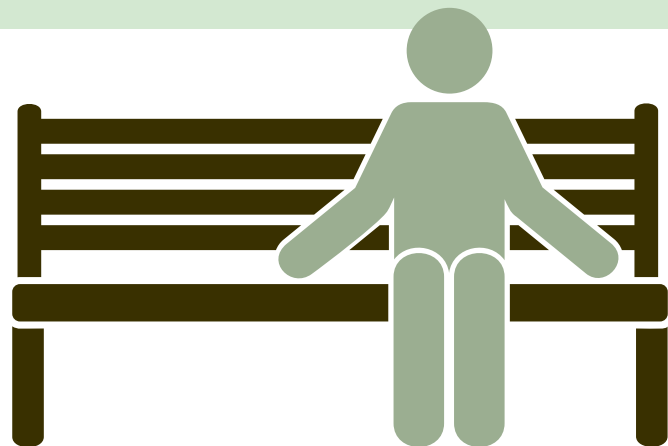
Voor de overgebleven voedselresten wil ARTIS in 2024 een composteermachine plaatsen, die resten tot compost verwerkt. De samenwerking hiervoor is in een gevorderd stadium. Het apparaat staat klaar om te worden geleverd, het wachten is op de vergunning. Ook bezoekers kunnen straks hun bananenschil, appelklokhuis of ander soort voedselresten kwijt in deze machine.

Weg met de wegwerpbekers

Al is de wettelijke verplichting nog niet definitief, toch heeft ARTIS de afschaffing van wegwerpbekers en andere artikelen voor eenmalig gebruik doorgezet. Alle medewerkers kregen een eigen mok, dus in het personeelsrestaurant is geen 'wegwerp' meer te vinden. En in alle horecalocaties in het ARTIS-Park met zitgelegenheid krijgt de bezoeker een herbruikbare mok of glas. Alleen in de bakkerij worden nu nog wegwerpbekers gebruikt omdat dit een afhaallocatie is. Je krijgt hier wel 5 procent extra korting voor een zelf meegebrachte beker.

Wat gebeurt er eigenlijk met de bekertjes die wel nog worden weggegooid in ARTIS? De koffiebeker gaat met het bedrijfsafval mee, om in een pellet te eindigen. Het koffiedik dat achterblijft van de koffie zelf wordt opgehaald. Hierop worden (konings)-oesterzwammen gekweekt voor onder meer kroketten: de ARTIS-horecalocaties bieden vegetarische oesterzwamkroketten aan. De melkpakken worden met plastic en drinkkartons ingezameld, tot granulaat verwerkt en gebruikt om bijvoorbeeld nieuw tuinmeubilair te maken. ARTIS-vrijwilligers zamelen de plastic doppen van deze pakken in voor KNGF Geleidehonden, dat van de donatie hulphonden opleidt.

Duurzaamheid

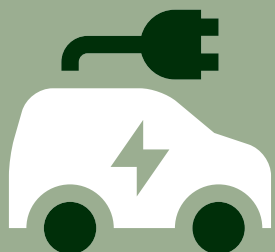
1.0 versie van het olifantenpoepbankje

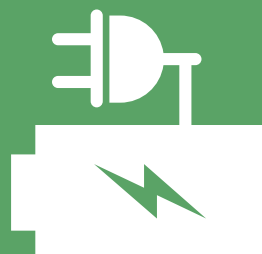
65% afname voedselverspilling

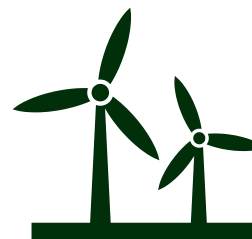
94% van totale afval wordt gerecyceld

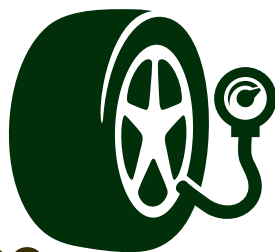
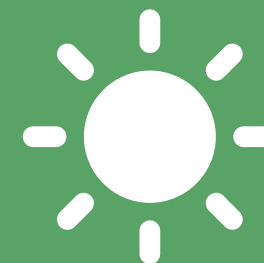
3741 x laadpalen gebruikt

56 ton CO₂ bespaard met laadpalen

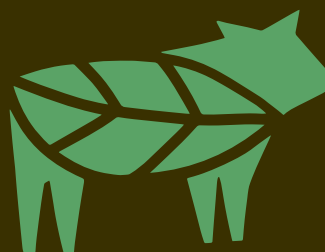
100%
elektriciteit uit Nederlandse windenergie

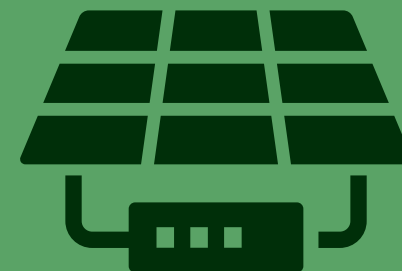
480 x slimme bandenpomp gebruikt
(sinds juli)

16 ton CO₂ bespaard met bandenpomp

10% meer plantaardig voedselaanbod

118 zonnepanelen op het Aquarium

Linda van Leeuwen:

‘Het ARTIS-Aquarium trekt een (regen)jas uit’

projectmanager Bouw & Ontwikkeling

‘Het treintje is lekker aan het rijden,’ zegt Linda van Leeuwen wanneer ze terugblijkt op 2023. Van Leeuwen werkt al bijna zes jaar als projectmanager Bouw & Ontwikkeling in ARTIS en ze heeft het over haar meest complexe project tot nu toe: de restauratie van het ARTIS-Aquarium. Er is veel bereikt afgelopen jaar. Van de fundering tot het dak, en van de filterinstallaties tot de aquaria. Het rijksmonument wordt bovendien ingrijpend verduurzaamd. Met zowel een blik op de toekomst als oog voor de historische waarde. Hoe breng je verleden en toekomst samen bij een restauratie én renovatie?

‘Voordat we starten met een restauratie wordt er uitgebreid historisch onderzoek gedaan. We onderzoeken de visie van de oorspronkelijke architect, hoe het gebouw zich fysiek heeft ontwikkeld, en duiken in de archieven. We konden veel informatie terugvinden in krantenknipsels en in aantekeningen van de aannemer en de architect. We kijken naar de meest kenmerkende periodes van het gebouw en baseren daarop onze keuzes. Met behulp van nieuwe technieken komen we tot een actueel tijdsbeeld. Tijdens de bouw doen we nog veel onderzoek – naar het juiste type beton of verlichting bijvoorbeeld – en we doen proeven. Gelukkig keurde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de mock-up van de gevel direct goed, maar we waren wel een heel jaar bezig met de restauratie ervan.’

Geen kwestie van een likje verf dus?

‘Dat zou mijn werk een stuk eenvoudiger maken,’ lacht Linda. ‘Alleen al over het kleuronderzoeksrapport zouden we uren kunnen praten. We hebben er namelijk voor gekozen de natuurstenengevel terug te brengen naar de originele kleurstelling uit 1881. Alleen zat die behoorlijk goed verstopt. De gevel kun je eigenlijk zien als een huid, die moet kunnen ademen. Een groot deel van het gebouw was echter opgesloten in een dikke laag verf. Het zout en het vocht die in het gesteente zijn gekropen, konden ook nergens heen. Om de verf weg te halen, is eerst de gevel met stoom gereinigd en daarna met sandwash – een soort fijne scrub - behandeld. Een uitgebreide schoonheidsbehandeling zeg maar. In juni was de stucgevel aan de parkzijde klaar en daarna was de natuurstenen straatgevel aan de beurt. In alle ramen is dan ook nieuw geïsoleerd monumentenglas geplaatst en het houtwerk is hersteld, geschuurd en gelakt. Sinds maart 2024 is het gebouw eindelijk helemaal uit de steigers.’

Wat gebeurde er in 2023 in het gebouw?

‘Eerst is binnen de fundering voor de nieuwe zoutwataquaria en de filterruimte aangebracht en toen zijn we het duurzame beton van de aquaria gaan storten. Eind van het jaar waren de zoutwataquaria casco klaar, op het glas na. Dat plaatsen we in 2024, zodat het echt aquaria zijn waar vissen in kunnen zwemmen. Verder zijn er vele kilometers kabelgoten aangelegd als voormontage voor de infrastructuur van het gebouw. In 2024 bouwen we daar verder op voort. Een ander groot project vormden de vloeren, die zijn voorzien van vloerverwarming om het gebouw duurzaam mee te verwarmen. We hebben zeker zestien kilometer buizen gelegd!’

Vertel eens over het duurzame beton?

‘We hebben verschillende materialen bestudeerd om de nieuwe zoutwataquaria van te maken. Kunststof bleek financieel en technisch niet haalbaar dus toen kwamen we toch weer uit op beton. Dat is goed in te passen in een bestaand gebouw, maar heeft wel een hoge CO₂-uitstoot bij de productie. En met de duurzame ambities die ARTIS heeft willen we ook bij de restauratie van onze monumenten een proeftuin zijn voor duurzame innovaties. We hebben daarom drie verschillende toepassingen van verduurzaming bestudeerd. Allereerst een alternatieve wapening met basaltvezel in plaats van staal. Het nadeel van staal is, dat het uitzet wanneer er scheuren komen in het beton en daar water bij komt. Dan roest het staal en zet het uit, waardoor het beton nog verder gaat scheuren. Dat wil je natuurlijk niet, zeker niet in de aquaria met tropisch zeewater, dat best agressief is op staal. Deze nieuwe wapening kan niet roesten. Het is dus zowel een duurzamere keuze als een toepassing met een langere levensduur. Alleen wordt dit nog niet op grote schaal gedaan omdat het wel kostbaarder is. We hebben deze wapening nu bij een deel van de aquaria gebruikt.’

‘Een andere innovatie is dat we in een aantal aquaria microben hebben toegevoegd die kalk uitzetten als ze in aanraking komen met vocht. Zij dichten microscopische scheurtjes, waardoor scheurvorming in het beton wordt voorkomen. Dit heet “zelfhelend” of “levend” beton.’

‘De derde innovatie die wij onderzochten, maar uiteindelijk niet hebben toegepast, is een alternatief bindmiddel. Normaal wordt beton gebonden met cement, maar juist dat heeft een hoge uitstoot. We hebben een test gedaan met geopolymeer, een middel gemaakt uit het restant van hoogovenslak. Alleen kwamen er in onze testen toch wat obstakels boven drijven waardoor we uiteindelijk hebben besloten dit niet in dit project toe te passen.’

‘Voor al deze proeven hebben we subsidie gekregen van Rijkswaterstaat, dat praktijkvoorbeelden verzamelt voor toepassingen op grotere schaal. En we hebben hierin intensief samengewerkt met Salverda Bouw, adviesbureau ABT en directievoerder BBN.’

En dan het filtersysteem, dat is toch al oud?

‘Het ARTIS-Aquarium beschikt over een nog altijd functionerend, anderhalve eeuw oud Lloyd-filtersysteem. Vernoemd naar de zoöloog William Alfred Lloyd (1826-1880). Hij was het brein achter de eerste aquaria die in de 19de eeuw in Europa werden gebouwd. Nu is het Lloyd-systeem in ARTIS het laatste, nog werkende circulatiesysteem van dit type. Het systeem maakt gebruik van zwaartekracht, en dat is ook nu nog steeds een tijdloos principe. We voegen er wel moderne filtertechniek aan toe. Hiermee kunnen we optimale condities creëren voor al het leven in de aquaria. In 2023 hebben we alle grote installatietechnische componenten geplaatst die hiervoor nodig zijn.’

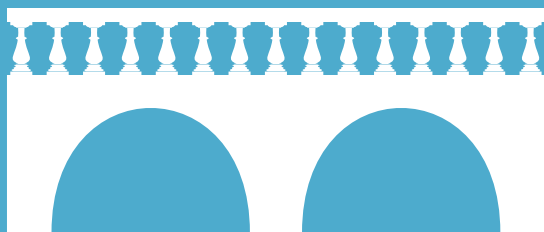
Er is dus veel bereikt in 2023. Zijn we nog een hoogtepunt vergeten?

‘In april bereikten we letterlijk het hoogste punt: het dak. Bovenop het bestaande dakbeschot is een nieuw, geïsoleerd zinken dak aangebracht. De goten zijn vernieuwd en de houten daklijsten hersteld en geschilderd. Ook hebben we 118 zonnepanelen aangebracht.’

‘Maar we deden ook nog een aantal leuke kleinere ontdekkingen. We hebben grotere vlakken van de kroonlijsten kunnen bekijken en nu is duidelijker hoe de marmering er uitzag. Die wordt gedeeltelijk teruggebracht.’

Kunst en erfgoed

26 rijksmonumenten

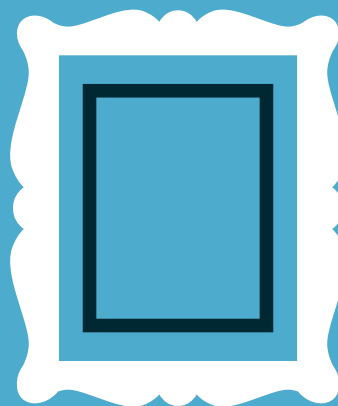
1 gemeentelijk monument

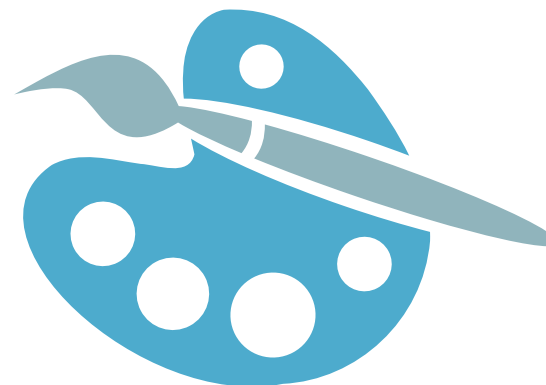
10 rijksmonumenten gerestaureerd sinds 2011

9 restauraties in uitvoering of voorbereiding

4.600 objecten in erfgoedcollectie

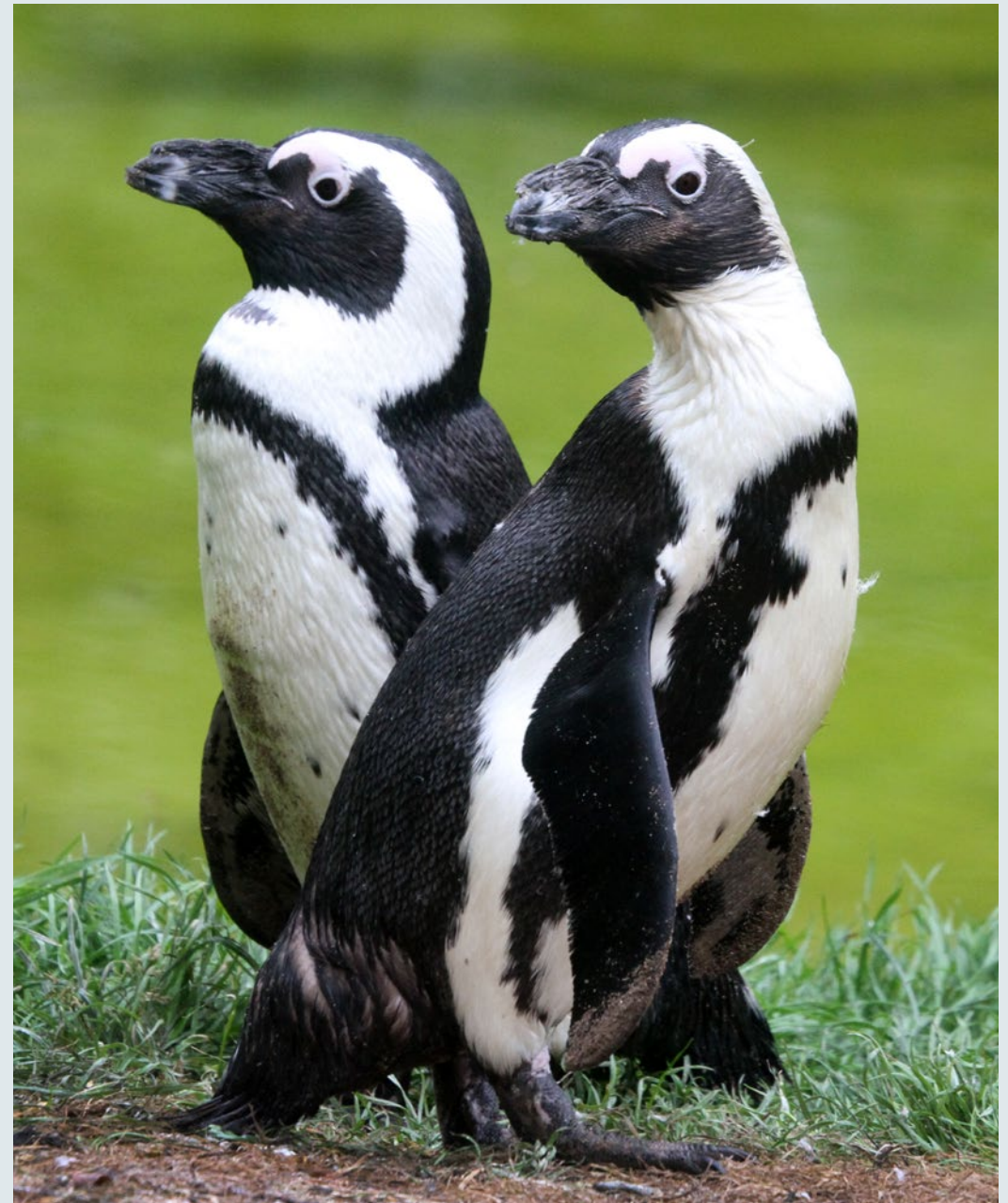
1 ARTIST in residence

Saar Bakker en Ton Hilhorst: 'Trots op Pride'

educator en tuinontwerper

ARTIS organiseert al zeker decennia lang rondleidingen, lezingen en educatieve routes tijdens Pride Amsterdam. De eerste rondleiding over homoseksueel gedrag in het dierenrijk werd in 1993 gegeven in ARTIS-Park. Dagelijks vertellen dierverzorgers en vrijwilligers verhalen over bijvoorbeeld biseksuele Japanse makaken of tweeslachtige planten. Precies dertig jaar na de eerste rondleiding doet ARTIS voor het eerst mee met de Canal Parade in Amsterdam – en wint meteen de eerste prijs voor Beste Uitvoering. Twee trekkers van dit project, tuinontwerper Ton Hilhorst en educator Saar Bakker, vierden met honderd andere ARTIS-medewerkers feest op de boot. Zij kijken terug op een fantastische ervaring.

Maar laten we beginnen bij het begin. Wie bedenkt zo'n plan? Ton: 'Het idee sluimerde bij mij al heel lang. Toen ik vijftien jaar geleden een rondleiding gaf over homoseksueel gedrag bij dieren merkte ik al dat mijn vrienden, en ik zelf ook, kracht haalden uit de wetenschap dat queer heel normaal is in de natuur.' Saar: 'Het onderwerp seksuele diversiteit staat dankzij oud-ARTIS-bioloog Charlotte Vermeulen al decennia op de agenda. Zij begon in de jaren '90 met de eerste rondleidingen over dit thema.' De wens om deel te nemen aan de Canal Parade is door de jaren heen al vaker ter tafel gebracht, en eind 2022 kreeg het plan echt vleugels door een spontaan en enthousiast gesprek met Roy Zonneveld van de Technische Dienst en onze directeur Rembrandt Sutorius. We besloten toen met elkaar "en nu maken we een plan en gaan we het ook echt uitvoeren!"

Queer = natuurlijk

Het lijkt een grote stap voor een dierentuin, maar Saar legt uit: 'ARTIS kan bij uitstek laten zien hoe natuurlijk queer zijn is. In de natuur vind je namelijk een enorme diversiteit in seksualiteit en geslacht. En omdat de mens ook natuur is, vormen wij daar geen uitzondering op. Zo vertellen we vanuit die biologische bril ook een belangrijk maatschappelijk verhaal.' Saar was verantwoordelijk voor de educatieve invulling. De ARTIS-medewerkers op de boot hielden borden omhoog met allerlei voorbeelden van seksuele diversiteit in natuur. Ton: 'Daarop stonden illustraties van diersoorten met gendersymbolen erbij. Zo zag je bijvoorbeeld dat triokoppeltjes ook bestaan, of homoseksuele relaties, of dieren die intersekse zijn. 'En op de zijkant van de boot stond onze slogan "natuur = queer en queer = natuurlijk".'

Artis de Partis non-binair rolmodel

Ton maakte er een groene oase van, met planten uit de tuin. Want hergebruik was een sleutelwoord bij de inrichting van de boot. Saar: 'ARTIS is een bedrijf dat duurzaamheid hoog in het vaandel heeft. En hoe breng je dat dan over bij zo'n parade? Je wilt de boot niet helemaal vol hangen met plastic decoratie, dat heel slecht is voor de natuur, of spullen die je maar eenmalig gebruikt. We hebben dus gekeken naar hoe het duurzaam kon, met planten die na afloop weer teruggeplaatst konden worden in de tuin.'

Er was wel een opblaasbare Artis de Partis, die bij iedere brug leegliep en dan na de brug weer opveerde. Zo kon Ton toch ook de hoogte in met zijn ontwerp, en het was ook een speels element. De enorme Artis de Partis was in ieder geval een succes. Sommige mensen holden hun huis in wanneer zij ons zagen, om daarna met hun eigen Artis de Partis terug te zwaaien!' Saar: 'Artis de Partis is echt een eigen karakter en paste als non-binair symbool ook nog eens heel goed bij de Pride.'

Spannend

Het was niet eenvoudig om van het eerste idee tot een succesvol eindresultaat te komen. Je moet bij de Pride-organisatie een goed doortimmerd plan inleveren om geselecteerd te worden. En dit was niet bepaald *business as usual* in ARTIS. Steeds meer collega's en vrijwilligers sloten zich aan. De ene helft hield zich bezig met educatie, vergunningen, contact met de Pride organisatie enzovoorts, en de anderen waren praktisch bezig. Dat was de commissie botenbouw. Iedereen voelde zich heel betrokken bij dit plan.'

Het begon met de aanvraag. Ton: 'Je moet op papier zetten waarom je mee wilt varen. We hebben dus goed nagedacht over onze motivatie. Wat is de reden dat wij met een boot willen deelnemen? Dat wij het zelf leuk vinden om op die boot te staan is niet genoeg. Een deel van de betrokken collega's is zelf onderdeel van de queercommunity, maar vooral vinden we het belangrijk als ARTIS om ons te committeren aan het onderwerp van seksuele diversiteit.' Saar: 'Met een belangrijk evenement zoals Pride Amsterdam kunnen wij bij uitstek uitdragen dat queer zijn natuurlijk is. Wij kunnen als ARTIS een inhoudelijk laag meegeven aan het feest dat Pride al is.' Ton: 'Er is zoveel diversiteit in de natuur, dat het juist heel onnatuurlijk zou zijn als mensen allemaal heteroseksueel en cis-gender zouden zijn. In ARTIS alleen al heeft een Afrikaanse pinguïn-trio geleefd.' Saar, de bioloog, vult aan: 'Ook heeft een mannenkoppel valse gieren een jong grootgebracht en hebben Japanse makakenvrouwtjes seks met elkaar. En hier leven hermafrodiete Afrikaanse reuzenslakken, er zijn eindeloos veel tweeslachtige planten en schimmels met meer dan twee geslachten.'

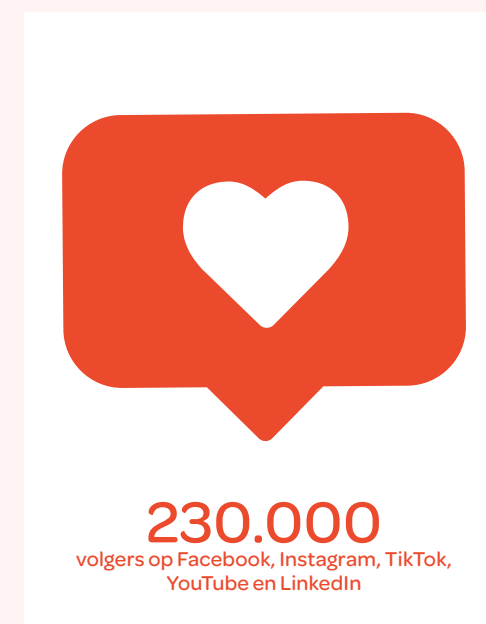
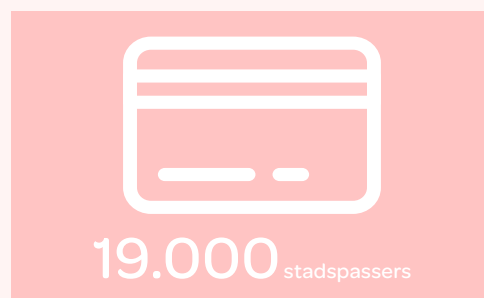
Van 'de verkeerde kant'

De boottocht verliep niet geheel vlekkeloos. Ton: 'We hadden de pech dat op de Amstel de sleepboot niet sterk genoeg bleek. Toen zijn we dus achterstevoren door de grachten gevaren en stond Artis de Partis verkeerd om. Hij was dus van de verkeerde kant! Dat vond ik zelf wel grappig.'

Maar het succes was er niet minder om. De jury bleek de boot van ARTIS de hoofdprijs te hebben toegekend. Ton: 'Het is heel mooi dat we ondanks de tegenslag toch de eerste prijs kregen. Dat komt natuurlijk omdat mensen van ARTIS houden en dat het educatieve verhaal en de aankleding klopten, maar toch, dat we wonnen had ik echt niet verwacht!'

Bezoek en bereik

Remco Kort en Tomás van Gorp: 'ARTIS omarmt Planetary Health'

ARTIS-hoogleraar en programmamaker

Op 5, 6 en 7 juli 2023 bruiste ARTIS tijdens het eerste Planetary Health Congres, dat werd geopend door locoburgemeester Hester van Buren. Remco Kort was de initiatiefnemer van het congres. En aansluitend stonden ook de Zoomeravonden in het teken van dit thema. Tomás van Gorp nam de productie van zowel het congres als het publieksprogramma op zich. Als programmamaker is Tomás inmiddels bezig de vertaling naar het brede publiek handen en voeten te geven en in juni 2024 ziet het eerste Aardbewonersfestival het licht.

Maar wat is Planetary Health precies? ARTIS-hoogleraar Remco Kort beschrijft de voorgeschiedenis: 'Planetary Health is een nieuw interdisciplinair vakgebied dat bestudeert hoe onze gezondheid en die van onze samenleving afhangt van de natuurlijke systemen op aarde. En dat goed zorgen voor natuur, betekent dat we goed moeten zorgen voor onszelf. Er is helaas nog geen passende, korte Nederlandse vertaling voor, maar het is precies waar ARTIS al sinds haar oprichting mee bezig is: de verbinding laten zien tussen mens en natuur, vanuit verschillende disciplines. Alles in ARTIS kun je dus plaatsen onder de paraplu Planetary Health.'

Basis in de wetenschap

‘Er zijn in de wetenschap veel mensen bezig met vraagstukken als biodiversiteit of klimaat, allemaal vanuit hun eigen specialisme. Onderling is er echter nog weinig uitwisseling. Maar de urgentie is nu zo groot dat de problemen interdisciplinair moeten worden benaderd. Alleen als we de uitdagingen waar we voor staan van verschillende kanten benaderen, kunnen we tot effectieve oplossingen komen. Vanaf 2015 is daarom in de academische wereld een samenwerkingsverband gestart, de Planetary Health Alliance, die wereldwijd tussen de vakgebieden bruggen probeert te bouwen en oplossingen zoekt om onze planeet leefbaar te houden. In het najaar van 2022 organiseerden wij in ARTIS een bijeenkomst waarin de Europese tak van de Planetary Health Alliance werd opgericht. Dat was een inspirerend evenement. Wetenschappers uit heel Europa spraken met elkaar over hun doelen en aanpak voor de komende jaren.’

Tomás: ‘Dat vind ik zo bijzonder aan deze beweging, we zijn ons bewust van onze gedeelde kwetsbaarheid, afhankelijkheid en verantwoordelijkheid. Het besef dringt steeds meer door dat alleen door samen te werken, we veranderingen teweeg kunnen brengen.’ Remco: ‘We kunnen mensen niet steeds maar vertellen over de zorgelijke toestand van de aarde zonder ook een actieperspectief te bieden. Om mensen in beweging te krijgen is het ook van belang dat psychologen meedenken, en beleidsmakers om ideeën naar de praktijk te brengen. Hoe kunnen we natuur een stem geven? Ook de kunsten vervullen een onmisbare rol in het overbrengen van de boodschap.’

Interdisciplinair wetenschappelijk congres

Op 5, 6 en 7 juli organiseerde ARTIS het eerste Planetary Health Congres, dat focuste op vier thema's: Aarde, Water, Voeding en de Menselijke beschaving. Op de woensdagavond begon het congres met een openingsborrel, een diner en een workshop: Future of Planetary Health Cities. Dankzij goede voorbereiding kwam daar een document uit voort met eisen waaraan een Planetary Health-stad zou moeten voldoen. Dit document – dat sindsdien bekend staat als de ‘tien geboden’ – werd op donderdagochtend aan de locoburgermeester van Amsterdam overhandigd. Het is een levend document dat telkens geüpdatet wordt op verschillende Planetary Health-bijeenkomsten en -congressen.

Elke sessie bevatte drie key notes, in combinatie met workshops over Planetary Health-educatie, Movement Building en Food & Microbes. De deelnemers van 72 organisaties uit 12 landen bouwden tijdens de bijeenkomst relaties op, deelden hun ervaringen, en werkten aan oplossingen voor een natuur-inclusieve samenleving. Zo werd op de bijeenkomst een raamwerk opgezet waarmee we een duurzame, rechtvaardige samenleving kunnen laten functioneren binnen de grenzen van onze ecosystemen.

Ook brachten de deelnemers een bezoek aan ARTIS-Park. En op vrijdag gaf Remco Kort samen met Milo Grootjen, het hoofd van het ARTIS-Planetarium, een show over de rol van microben bij het ontstaan van de aarde. Tomás: ‘Het concept voor deze show, Symbiosis, hebben zij samen met een celliste en een componist ontwikkeld. Het is een soort muzikale lezing, echt heel mooi. Ze hebben deze voorstelling later nog drie keer gegeven tijdens IDFA en hij komt ook in 2024 weer terug.’

Een persoonlijk hoogtepunt voor Tomás was de presentatie van Joyeeta Gupta. Gupta is hoogleraar Milieu en Ontwikkeling van het mondiale Zuiden aan de Universiteit van Amsterdam met een indrukwekkende staat van dienst. Eerder nam ze als wetenschapper deel aan de Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) waar ze medewinnaar was van de Nobelprijs voor de Vrede en in 2023 kreeg ze de hoogste onderscheiding in de academische wereld toegekend: de Spinozapremie. 'Bij haar verhaal kwam heel mooi het actiegerichte naar voren, het hoopvolle. Dat we dit echt samen moeten doen. Vanuit een interdisciplinair pragmatisch perspectief sprak zij over hoe wij samen zouden moeten werken om de globale disbalans en oneerlijke verdeling te herstellen. Bij haar lezing kwam de hele zaal echt in beweging.'

Laagdrempelige Zoomeravonden

ARTIS is natuurlijk een plek waar een breed publiek samenkomt en daarom vond het thema ook zijn weg naar de populaire Zoomeravonden, aansluitend op het congres. Tomás: 'Die eerste vrijdagavond van het openingsweekend, dat vond ik heel tof, gaf Caroline Hickman een lezing in ARTIS-Groote Museum. Zij heeft het eerste kwantitatieve onderzoek gedaan naar eco-angst: angst die jongeren ervaren vanwege de klimaatcrisis. Zij illustreerde met haar verhaal hoe belangrijk hoop is in tijden van crisis. Die vertaalslag van het academische programma van het congres naar het publieksprogramma slaagde hierin goed.'

Dat eerste weekend begon in de ochtend met yoga in de tuin en eindigde 's avonds met een film in het Planetarium, in samenwerking met Cinetree. Er was de hele dag van alles te doen, van lezingen in het Muziekprieeltje tot workshops. Tomás: 'De sprekers stonden in het gras tussen allemaal kinderen, die ze konden betrekken in hun verhaal. Het was een heel leuke informele setting. Ik denk dat dat ook de kracht is van ARTIS. Op een heel laagdrempelige manier een serieus onderwerp overbrengen. Vanaf 2024 geven we zelfs invulling aan dit onderwerp met een volledig nieuw publieksfestival.'

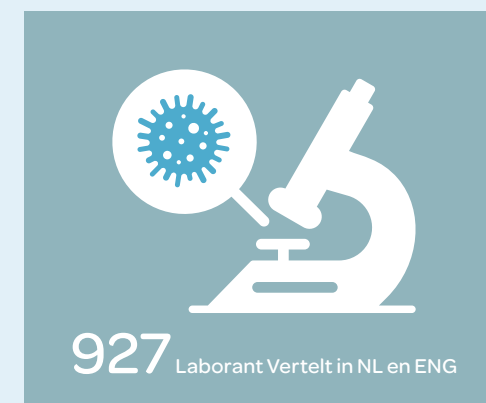
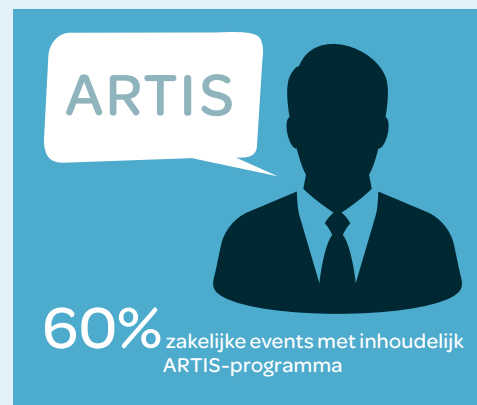
Aardbewonersfestival

Tomás vervolgt enthousiast: 'Het Aardbewonersfestival vindt in juni 2024 negen dagen lang plaats op allerlei locaties in ARTIS. Het is voor een heel breed publiek en een echt kennisfestival. Je komt in principe voor de inhoud, maar beleeft dat via muziek, theater, een lezing of wandeling. Er is aanbod voor allerlei doelgroepen: de avondprogramma's zijn meer voor de liefhebber en de diners zijn interessant voor foodies.' Ook Remco Kort heeft in deze week een eigen programma: op donderdag en vrijdag organiseert hij een creatieve workshop over de symbiotische stad en op zaterdag staat hij in het Planetarium met Symbiosis. Zo is er bij Aardbewoners óók weer ruimte voor de kunst en de wetenschap.

Meer weten? Lees dan [hier](#) en [hier](#) de verslagen die over de Planetary Health-bijeenkomsten in ARTIS zijn verschenen:

Educatie en beleving

4

Steun aan ARTIS

ARTIS is bijzonder dankbaar voor alle ruimhartige steun die in 2023 is ontvangen vanuit particulieren, overheden, bedrijven, vermogensfondsen, loterijen, stichtingen en vrienden. Financiële steun is onmisbaar voor het voortbestaan van ARTIS. ARTIS is een stichting en een goed doel. Voor het realiseren van onze missie zijn we mede afhankelijk van giften van derden. Met een schenking of donatie aan ARTIS wordt direct bijgedragen aan het realiseren van de missie en maatschappelijke doelstellingen.

Opening nieuwe leeuwenverblijf

Een onbetwist hoogtepunt van 2023 was de opening van het nieuwe leeuwenverblijf op 5 oktober. ARTIS is zeer dankbaar voor de massale steun en gulle donaties – groot en klein – die deze belangrijke vernieuwing in een financieel moeilijke tijd hebben mogelijk gemaakt. Bijzondere dank gaat uit naar het vermogensfonds en de particuliere gevers die wensen anoniem te blijven.

Restauratie en renovatie ARTIS-Aquarium

Het ARTIS-Aquarium is de grootste restauratieopdracht ooit in de 185-jarige geschiedenis van ARTIS. Het iconische rijksmonument is inmiddels al drie jaar gesloten voor bezoekers. Projectmanager Linda van Leeuwen vertelt in dit jaarverslag (op pagina 34) wat er achter de schermen gebeurt tijdens de restauratie. De restauratie kan worden voortgezet dankzij de enorme steun die ARTIS in 2023 vanuit de overheid, particuliere gevers, bedrijven en de publieke en private fondsen heeft ontvangen. Hoewel de restauratie kan worden voltooid, zijn er voor de herinrichting, afbouw en educatieve opstellingen nog financiële middelen nodig. Het streven is om begin 2026 de deuren van de publiekslieveling te kunnen heropenen voor publiek. Met steun kan ARTIS miljoenen bezoekers ook in de komende eeuw een betoverende en inspirerende ervaring blijven bieden in het Aquarium van de toekomst.

Steun van fondsen, loterijen en het bedrijfsleven

In 2023 steunen diverse publieke en private fondsen de instandhouding en vernieuwing van ARTIS. De Barbara Eveline Keuning Stichting maakte het vernieuwde verblijf voor de blauwkeelparkiet mogelijk. Daarnaast heeft het Mondriaan Fonds bijgedragen aan een opdracht voor kunstenares Lizan Freijssen. Begin 2024 is Lizan Freijssen zeer onverwachts overleden. Zij ontwierp het vloerkleed 'Pijlers van Leven' en de bijbehorende expositie 'Living Systems' voor ARTIS-Groote Museum. Haar werk zal in 2024 alsnog te bewonderen zijn.

ARTIS is aangemerkt als culturele ANBI, een Algemeen Nut Beogende Instelling. Dat betekent dat ARTIS geen schenkbelasting en erfbelasting over een gift hoeft te betalen, waardoor een donatie of schenking voor 100% bij ARTIS terecht komt. Donateurs en schenkers kunnen bovendien giftenaftrek krijgen bij de opgave van de inkomstenbelasting. Daarnaast is ARTIS een erkend goed doel met het CBF-keurmerk. Het CBF, Centraal Bureau Fondsenwerving, houdt alle mogelijke gegevens bij over fondsenwerving en goede doelen in Nederland en beoordeelt het bestuur en het beleid van deze goede doelen. ARTIS-Micropia en het ARTIS-Groote Museum zijn bovendien opgenomen in het Museumregister.

Steun van particulieren

Al sinds haar oprichting wordt ARTIS steevast gesteund door een grote groep particulieren. Donateurs dragen op veel verschillende manieren bij, van losse donaties tot periodieke schenkingen.

Oprichting ARTIS-Cirkel

Op 8 februari 2023 is de ARTIS-Cirkel opgericht. Dit is een netwerk van gelijkgestemden met liefde voor natuur. Als dank voor hun steun genieten zij onbeperkt van het groene ARTIS-Park en organiseert ARTIS jaarlijks verrassende ontmoetingen en prikkelende lezingen van gastsprekers en pioniers in natuurbewoud. Een lidmaatschap van de ARTIS-Cirkel bestaat uit een schenking van minimaal €1.000 per jaar voor een periode van vijf jaar. ARTIS maakt particulieren op deze manier deelgenoot van een levendig netwerk en betreft Cirkelleden bij haar missie. In de laatste Cirkelbijeenkomst van 2023 kregen de leden ook een exclusieve rondleiding in het gesloten Aquarium van projectleider Linda van Leeuwen en architect Julian Wolse.

Vrienden van ARTIS

ARTIS is opgetogen dat het aantal Vrienden in 2023 juist weer toeneemt. Veel nieuwe Vrienden hebben zich aangemeld dankzij een wervingscampagne die in de zomer van start ging. In een jaar tijd is het aantal Vrienden toegenomen van 4.141 eind 2022 naar 4.634 eind 2023. In totaal hebben de Vrienden in 2023 € 560.996 gedoneerd. Een geweldige bijdrage die ten goede is gekomen aan de vernieuwingen in het Kleine-Zoogdierenhuis. De jaarlijkse Vriendenlezing werd daarom gegeven door Iwo Nelson, teamleider van de diervoorzorg. Hij vertelde over de vernieuwingen die ARTIS hier op korte termijn realiseert. Verblijven worden aangepast of samengevoegd, diersoorten verhuizen naar een andere plek in ARTIS en nieuwe diersoorten worden juist geïntroduceerd. Ook werden de Vrienden uitgenodigd voor de opening van het nieuwe leeuwenverblijf, alvorens het officieel open ging voor alle bezoekers. Het nieuwe verblijf werd met veel enthousiasme bezichtigd en de opkomst was overweldigend.

Nalaten aan ARTIS

In 2023 is ARTIS actiever gaan werven voor nalatenschappen. Medewerker Fondsenwerving Judith Bruijn vertelt daar in dit jaarverslag meer over op pagina 49. Het is bij veel ARTIS-liefhebbers namelijk nog onbekend dat nalaten aan ARTIS een mogelijkheid is. Informatie over nalaten aan ARTIS wordt nu beschikbaar gesteld bij notariskantoren met een informatieve brochure. Ook verscheen ARTIS in diverse vakbladen voor erven en nalatenschappen. Met de boodschap 'Geef ARTIS door aan toekomstige generaties' is aandacht besteed aan deze steunmogelijkheid via de website, een enquête en uitingen in het park

Partners en sponsoring

Naast particuliere donateurs zijn er ook veel bedrijven die ARTIS steunen. De betrokkenheid van partners is onmisbaar bij het realiseren van de missie van ARTIS en bij de vele ontwikkelingen die in ARTIS plaatsvinden. Van de bedrijven ontvangt ARTIS vooral financiële steun, maar bedrijven stellen ook regelmatig materialen beschikbaar of delen kennis. In 2023 verwelkomde ARTIS de volgende bedrijven: Akerbouw, Bird & Bird LLP, ERCO Lighting, FLAT // LAND, Amsterdam, Kameleon Solar, MAAS International, Melchior van Staalduinen, Pluvo, Sandalwood, Stolker Monuglas, Theo Pouw, Vals Plat, Van der Valk Hotel Amsterdam Zuidas.

Wilt u ARTIS ook steunen? Dat kan via [Steun ARTIS](#).

Judith Bruijn : 'Geef ARTIS door'

fondsenwerver

Sinds 2023 brengt de afdeling Fondsenwerving meer onder de aandacht dat nalaten aan ARTIS ook een mogelijkheid is. Veel bevlogen ARTIS-liefhebbers weten vaak niet dat ARTIS een officieel goed doel is. Fondsenwerver Judith Bruijn heeft dit jaar samen met haar collega's de eerste stappen gezet om daar verandering in te brengen.

Judith Bruijn: 'ARTIS ontvangt al met enige regelmaat legaten, waar we heel dankbaar voor zijn. Ze zijn voor ons echter vaak nog een verrassing. Terwijl iemand dan bijvoorbeeld zijn hele leven lang ARTIS-Vriend of lid is geweest. We zijn daarom heel blij wanneer mensen bij leven aangeven dat ze een legaat in gedachten hebben. We kunnen ze dan betrekken bij wat we doen en uitnodigen voor lezingen.'

Hans van Andel (86) en zijn partner Pieter van Delden (68) zijn twee zeer betrokken legaathouders. Zij hebben zo'n warm hart voor ARTIS, dat zij ARTIS hebben opgenomen in hun testament. Bij een legaat van € 10.000 wordt de naam van de nalater met een persoonlijk tekstje vereeuwigd op een bankje in het ARTIS-Park. Hans en Pieter kunnen daar nu bij leven al van genieten en vertellen vanaf een bankje in het park waarom ze ARTIS graag door willen geven aan volgende generaties.

Waar staat jullie bankje?

Pieter: 'Als dank voor onze steun kregen wij een eigen bankje – niet bij de rode vari's waar we nu zitten, maar bij de Grévy-zebra's. Iedere zebra heeft een uniek patroon doordat de strepen zowel in de lengte als ook in de breedte verschillen. Als je daar op gaat letten, zie je de grote diversiteit. Net als bij mensen eigenlijk, of bij alles wat leeft. Vandaar dat we de tekst "net mensen, zebra's lijken hetzelfde maar zijn verschillend" op het bordje lieten zetten.'

Waarom vinden jullie ARTIS belangrijk?

Hans: 'ARTIS is enorm belangrijk op het gebied van natuureducatie. In een stad met voornamelijk beton is de kans dat je biodiversiteit in de natuur ziet klein. Vroeger was Amsterdam omringd door polderlandschappen, met watervogels en ooievaars, maar dat is steeds verder teruggedrongen. Bovendien heeft ARTIS soortbehoudsprogramma's van in het wild bedreigde dieren die naderhand kunnen worden uitgezet. De ouderwetse Wunderkammer, waarin dierentuinen zoveel mogelijk verschillende soorten verzamelden, is niet meer van deze tijd. ARTIS gaat juist heel duidelijk mee met de tijd, bijvoorbeeld door de bouw van grote nieuwe verblijven voor de olifanten, en dit jaar ook voor de leeuwen.'

Wat is jullie favoriete plek in ARTIS?

Pieter: 'Ik vind de mandrils geweldig, ik was zeven of acht toen ik ze voor het eerst zag. Ze doen waar ze zin in hebben en trekken zich nergens wat van aan.' Hans: 'De leeuwen vind ik altijd indrukwekkend, hoewel ze uren liggen te rusten. Ook de volière aan de Aquariumzijde is favoriet – alleen al de mooie gietijzeren constructie is een bezoek waard. Eigenlijk zijn er veel mooie plekken in ARTIS.'

Wat hopen jullie voor de volgende generatie?

'We hopen dat ARTIS blijft en vooral dat toekomstige generaties zich zullen afvragen wat ze in de natuur om zich heen kunnen vinden. Neem bijvoorbeeld de bomencursus die ARTIS organiseert, waarbij je twintig soorten takken en bladeren voor je neus krijgt en leert ze van elkaar te onderscheiden. Wij denken dat als jonge kinderen op die manier, spelenderwijs, betrokken en geprikkeld worden, de verwondering in hun latere leven blijft. Dan hebben ze even een dag geen schermtijd. Het geldt dat we zullen nalaten, zal daarom specifiek naar educatie en de instandhouding van ARTIS gaan.'

Doorgeven aan volgende generaties

Judith: 'Hans en Pieter vinden educatie voor de volgende generatie heel belangrijk. Maar er zijn nog veel meer redenen om ARTIS te steunen. Voorbeelden daarvan staan in de nieuwe brochure. De één ziet het als eerbetoon aan zijn overleden vrouw, die erg van ARTIS hield. De ander doet het meer uit nostalgie, omdat ze zulke goede (jeugd) herinneringen heeft aan ARTIS.'

'Laatst overleed er een gulle mevrouw, die ook een bankje wenste. Met een groepje van haar vrienden hebben we er eentje uitgezocht, een tekst bedacht en toen samen bij het bankje feestelijk het glas op haar geheven. Maar er zijn meer manieren om iets na te laten. ARTIS is een stichting met ANBI-status waar je belastingvrij aan kunt schenken. Al deze informatie hebben we gebundeld in een brochure, en die delen we sinds dit jaar voor het eerst actief met ARTIS-liefhebbers. Via een enquête onder de Vrienden, via de website en bijvoorbeeld ook met een kleurrijke banier in het park. Dat leverde al veel positieve reacties op. Veel mensen hadden nog niet eerder stilgestaan bij deze mogelijkheid. De brochure stellen we ook beschikbaar op notariskantoren. En we werkten mee aan verschillende artikelen van tijdschriften over erven en nalaten. Judith: 'Hiermee bereiken we ook mensen die verder van ARTIS af staan. We zijn blij met de respons tot nu toe. Maar je ziet uiteindelijk pas twintig, dertig jaar later of het werkt, of we nog meer ARTIS-liefhebbers hebben aangemoedigd om ARTIS door te blijven geven aan de generaties na ons.'

5

Financiën

In 2023 zijn de bezoekersaantallen en daarmee ook de omzet opnieuw verbeterd sinds de coronaperiode. Het totaal aantal bezoeken groeide van 1,2 miljoen in 2022 naar 1,3 miljoen in 2023. Desondanks nog wel onder het record in 2019 van 1,4 miljoen bezoeken en ook minder dan begroot. De totale baten stegen naar € 30,6 miljoen, meer dan verwacht na de grote steun tijdens de coronaperiode. Tegelijkertijd stegen de lasten vanwege de inflatie meer dan van tevoren begroot was, naar € 30,2 miljoen. ARTIS kende een totaal positief resultaat van € 305.491 in 2023.

5.1 Bezoekersaantallen

Het totaal aantal dagbezoeken van 946.362 was minder dan begroot en nagenoeg gelijk aan 2019 (pre-corona). Vooral het educatief bezoek kwam nog moeilijk op gang na de coronaperiode. Het aantal bezoeken van leden van 342.850 was ook minder dan begroot.

Bezoekersaantallen	Begroot 2024	2023	Begroot 2023	2022
Bezoekers met dagkaarten	955.000	856.819	870.837	777.314
Educatief bezoek	98.000	89.543	132.332	72.066
<i>Aantal dagbezoekers</i>	<i>1.053.000</i>	<i>946.362</i>	<i>1.003.169</i>	<i>849.380</i>
Bezoek van leden	354.000	342.850	408.116	335.412
Totaal bezoek	1.407.000	1.289.212	1.411.285	1.184.792

Leden	2023	2022
Volwassenen	36.640	39.449
Jeugd	16.945	19.326
Senioren	12.208	12.392
Peuters	1.379	2.005
Overige	1.263	1.228
Totaal aantal leden	68.435	74.400

5.2 Financiële resultaten

Saldo van baten en lasten en bestemming

Het saldo van baten en lasten over 2023 bedraagt € 305.491. Dit saldo wordt geheel toegevoegd aan de overige reserves.

Baten

Ten opzichte van de begroting zijn de totale baten gestegen met € 1,5 miljoen.

Geworven baten

Geworven baten vallen €1,1 miljoen hoger uit dan begroot. Dit komt met name door de Subsidie Instandhouding Monumenten van € 737.681. Er is, zoals was verwacht, terugval te zien op de geworven baten van € 498.114 ten opzichte van 2022. Dit komt door een terugval in baten uit fondsen en particulieren na de coronaperiode waarin er extra veel steun was. Vanwege de dreigende economie was het een moeilijk jaar voor adoptie en sponsoring.

Baten uit fondsen en particulieren vielen € 388.433 hoger uit dan begroot. Dit komt vooral vanwege additionele nalatenschappen. Baten uit loterijorganisaties zijn € 166.535 meer dan begroot. Baten van bedrijven vallen daarentegen € 314.739 lager uit dan begroot.

Overige baten

Overige baten zijn € 371.673 hoger dan begroot en met bijna € 2,1 miljoen gestegen ten opzichte van 2022. De gestage groei in dagbezoekers, leden en hieruit afgeleide inkomsten zoals parkeerinkomsten en winkelverkoppen hebben hiertoe geleid.

Entreegelden vallen € 448.261 lager uit dan begroot. Tegenvallende bezoekcijfers van ARTIS-Groote Museum leidde tot een omzet van € 568.665 minder dan begroot, waarvoor ARTIS-Micropia deels compenseert met een € 119.124 hogere omzet dan verwacht. Omzet uit lidmaatschappen viel € 604.217 hoger uit dan begroot vanwege een hogere gemiddelde prijs dan waar in de begroting mee gerekend is, ondanks lagere bezoekersaantallen.

Lasten

Ten opzichte van de begroting zijn de totale lasten gestegen met € 997.896.

Overige exploitatiekosten

Parkexploitatiekosten daalden vooral vanwege lagere energieprijzen, die € 655.338 lager uitvielen ten opzichte van de conservatieve begroting ervan. Onderhoudskosten zijn € 321.672 meer dan begroot vanwege de inflatie. De accountantskosten vielen hoger uit dan verwacht als gevolg van de controle op NOW-subsidies die in 2023 verwerkt zijn. De overige kosten zijn gedaald omdat er scherper gestuurd wordt op de post 'overige algemene kosten'.

Overige exploitatiekosten en subsidies	2023	Begroot 2023	2022
Parkexploitatie	4.665.843	4.966.500	4.952.019
Onderhoud	4.716.564	4.394.892	3.075.651
Marketing & Communicatie	1.588.279	1.647.500	1.132.074
ICT Kosten	977.841	928.000	841.598
Accountants, advies en administratiekosten	743.290	584.000	725.272
Educatie en publieksevenementen	484.021	500.000	373.801
Belastingen en Verzekeringen	445.706	565.000	290.320
Overige	160.038	361.000	375.169
Totaal overige exploitatiekosten	13.781.582	13.946.892	11.765.905

Personeelskosten

Personeelskosten vielen met € 12,8 miljoen hoger uit dan begroot (€ 12,1 miljoen). Salariskosten vallen € 344.847 lager uit dan begroot als gevolg van niet vervulde vacatures en uitdiensttreding, maar daar staat € 886.556 tegenover voor kosten van extern personeel. Daarnaast is er € 186.431 aan teveel ontvangen NOW-subsidie terugbetaald.

Overige grote verschillen tussen begroting en gerealiseerd

- Teruggave subsidie Covid-19, LNV/TVL (€ 127.787 minder dan begroot)
- Tegemoetkoming Energiekosten (TEK) (€ 101.814 meer dan begroot)

Daarnaast kende ARTIS in 2023 € 291.417 extra afschrijvingslasten als resultaat van een versneld doorgevoerd plan voor aanpassingen van het gorillaverblijf (het totaal van € 874.250 wordt afgeschreven over drie jaar).

De cijfers tonen aan dat ARTIS een gezonde bedrijfsvoering heeft. Niettemin moet ook worden gesteld dat de liquiditeitspositie die ARTIS heeft desondanks onder druk blijft staan vanwege een op middellange termijn dreigend kastekort, rekening houdend met de investeringsnoodzaak om het monumentale ARTIS-Park voor bezoekers, dieren en planten optimaal in stand te houden.

Staat van baten en lasten 2023 en begroting 2024

	Begroot 2024	2023	Begroot 2023	2022
Baten	€	€	€	€
Baten van particulieren & fondsen	1.240.000	1.778.433	1.390.000	3.121.251
Baten van bedrijven	650.000	835.261	1.150.000	1.037.490
Baten van loterijorganisaties	600.000	666.535	500.000	589.859
Baten van subsidies van overheden	4.436.370	5.056.577	4.217.081	4.086.320
<i>Som van de geworven baten</i>	<i>6.926.370</i>	<i>8.336.806</i>	<i>7.257.081</i>	<i>8.834.920</i>
<i>Overige baten als tegenprestatie voor de levering van:</i>				
Entree	13.110.000	12.132.215	12.580.476	10.815.547
Lidmaatschappen	4.830.000	4.620.068	4.015.851	4.282.652
ARTIS Evenementen	1.088.289	770.411	772.350	728.391
Overige leveringen en prestaties	4.413.286	4.705.990	4.488.334	4.332.708
<i>Som van overige baten</i>	<i>23.441.575</i>	<i>22.228.684</i>	<i>21.857.011</i>	<i>20.159.298</i>
Som van de baten	30.367.945	30.565.490	29.114.092	28.994.218
Lasten				
Besteed aan doelstelling	26.330.217	26.360.425	24.765.792	22.863.541
Wervingskosten	478.743	511.291	576.876	459.317
Kosten beheer en administratie	3.381.732	3.360.945	3.892.096	2.929.294
Som van de lasten	30.190.692	30.232.661	29.234.764	26.252.152
Saldo voor financiële baten en lasten	177.253	332.829	-120.672	2.742.066
Saldo financiële baten en lasten	-20.000	-27.339	-96.183	-203.991
Saldo van baten en lasten	157.253	305.491	-216.855	2.538.075

Begroting 2024

In 2024 rekt ARTIS op 1,41 miljoen bezoekers. Dat is 9% meer dan in 2023, maar nog altijd lager dan de 1,45 miljoen bezoekers die ARTIS in het recordjaar 2019 mocht ontvangen.

De totale baten zullen in 2024 naar verwachting nagenoeg gelijk blijven aan 2023 op € 30 miljoen. Inkomsten uit entreegelden, lidmaatschappen, evenementen en overige leveringen en prestaties stijgen naar verwachting met 5% naar € 23 miljoen, vanwege de verder aantrekkende bezoekersaantallen.

De totale lasten van 2024 zijn met de gunstigere vooruitzichten 3% ruimer begroot dan die van 2023 op € 30 miljoen.

Het begrote resultaat over het boekjaar 2024 is € 157.253 positief.

	Begroot 2024	2023	Begroot 2023	2022
In percentages:				
Besteding doelstelling t.o.v. totale baten	86,7%	86,2%	85,1%	80,3%
Verhouding lasten / baten eigen fondsenwerving	6,9%	6,1%	7,9%	5,2%
Beheer en administratie t.o.v. totale baten	11,1%	11,0%	13,4%	10,1%
Besteding doelstelling t.o.v. totale lasten	87,2%	87,2%	84,7%	88,1%

5.3 Vermogensbeleid

5.3.1 Continuïteitsreserve

ARTIS streeft ernaar de gerealiseerde inkomsten zo doelmatig en effectief mogelijk te besteden aan de doelstelling. Vanzelfsprekend dient het voortbestaan van de Stichting te worden gewaarborgd. Het beleid van ARTIS is dat de continuïteitsreserve ongeveer de helft van de jaarlijkse personeelskosten en de jaarlijkse kosten voor diervoeding dient te bedragen. Per 31 december 2023 bedraagt de continuïteitsreserve € 5 miljoen.

5.3.2 Bestemmingsfondsen

Onder de bestemmingsfondsen worden aan specifieke projecten geoormerkte subsidies en schenkingen van derden gepresenteerd voor zover deze niet van overheidswege afkomstig zijn. Vanaf 2022 worden ontvangen fondsen met een oormerk voor specifieke investeringsprojecten niet langer aan een bestemmingsfonds toegevoegd, maar analoog aan investeringssubsidies van overheden, in mindering gebracht op de boekwaarde van de betreffende investering.

5.4 Risico- en fraudemanagement

Het managementteam van ARTIS volgt bewust de ontwikkelingen die zich zowel binnen als buiten de organisatie afspelen en het effect die deze mogelijk op de eigen organisatie kunnen hebben en op welke wijze deze de organisatie negatief kunnen beïnvloeden.

In het project “Risicomanagement ARTIS-breed” is door alle clusters binnen ARTIS een risico-inventarisatie gedaan. Uit deze inventarisatie is een top 10 strategische en operationele risico’s opgesteld. Deze geprioriteerde risico’s met mitigerende maatregelen worden geïntegreerd in lopende projecten. De risico’s worden in de operationele planning opgenomen.

Begin 2024 heeft een risicoworkshop plaatsgevonden met zowel het managementteam als alle leidinggevenden om de risicomatrix te updaten en bewustwording verder te versterken. Het thema fraude is hier als apart onderwerp behandeld. In de onderkende risico’s zijn frauderisico’s buiten de top 10 gevallen. In de administratieve organisatie en interne beheersing zijn verschillende maatregelen getroffen om fraude te voorkomen. ARTIS onderkent geen materiële frauderisico’s.

Specifieke operationele risico’s die worden onderkend zijn:

Veiligheid

ARTIS beschouwt de veiligheid van bezoekers, medewerkers en dieren in het park als cruciaal. Er zijn diverse veiligheidsinstructies en specifieke protocollen ontwikkeld die gedurende het jaar actief getest, geoefend, geëvalueerd en waar nodig bijgesteld en/of aangescherpt worden.

Zoönoses

Van een zoönose is sprake bij van dier op mens overdraagbare ziektes. De coronapandemie heeft ons geleerd hoe ingrijpend de gevolgen hiervan kunnen zijn. Ter bescherming van mens en dier neemt ARTIS continue beheersmaatregelen. Daarnaast heeft ARTIS, om de financiële consequenties van een eventuele zoönose het hoofd te kunnen bieden, een continuïteitsreserve gevormd om de lopende personeelskosten en dierv verzorgingskosten gedurende minimaal een half jaar te kunnen dekken.

Klimaatverandering

ARTIS beschouwt klimaatverandering en overvloedige regenval als een risico voor het park met haar dierverblijven en gebouwen. Met name de afwateringscapaciteit van het park heeft de aandacht en verbeteringsmogelijkheden worden concreet onderzocht. Deze risico’s worden actief in ogenschouw genomen bij alle vernieuwingen en renovaties in ARTIS.

6

Jaarrekening

6.1 Balans per 31 december 2023

Na resultaatbestemming

	Toelichting	31 december 2023		31 december 2022	
		€	€	€	€
Activa					
VASTE ACTIVA					
Immateriële vaste activa					
Software	6.4.3.1	212.196		185.347	
In uitvoering		358.037		114.156	
			570.233		299.503
Materiële vaste activa					
Levende have	6.4.3.2	1		1	
Gebouwen en diverblijven	6.4.3.2	11.112.276		10.876.193	
Installaties, transportmiddelen en inventaris	6.4.3.2	8.588.039		9.708.037	
In uitvoering	6.4.3.2	2.200.474		3.335.311	
			21.900.790		23.919.542
VLOTTENDE ACTIVA					
Vorraden	6.4.3.3		493.031		476.717
Vorderingen en overlopende activa					
Debiteuren	6.4.3.4	987.374		2.067.695	
Belastingen		1.125.131		1.130.581	
Overige vorderingen en overlopende activa	6.4.3.5	3.363.156		5.231.138	
			5.475.661		8.429.414
Effecten	6.4.3.6		86.250		86.250
Liquide middelen	6.4.3.7		34.934.289		38.758.028
Totaal			63.460.254		71.969.454

	Toelichting	31 december 2023		31 december 2022	
		€	€	€	€
Passiva					
Stichtingskapitaal		45		45	
Reserves en fondsen					
Reserves					
Continuïteitsreserve	6.4.3.8	5.000.000		5.000.000	
Overige reserves	6.4.3.9	10.158.931		9.456.678	
			15.158.976		14.456.723
Fondsen					
Bestemmingsfondsen	6.4.3.10		3.372.478		3.769.240
			18.531.454		18.225.963
Voorzieningen					
Groot onderhoud	6.4.3.11.1	14.840.713		19.984.072	
Pensioenvoorziening	6.4.3.11.2	185.050		210.074	
Personeel	6.4.3.11.3	471.000		1.147.892	
Jubileumverplichtingen	6.4.3.11.4	70.374		58.847	
			15.567.137		21.400.885
Langlopende schulden					
Langlopende leningen	6.4.3.12	8.547.917		6.224.626	
			8.547.917		6.224.626
Kortlopende schulden					
Crediteuren		6.326.926		5.836.681	
Kortlopend deel langlopende leningen	6.4.3.13	154.210		151.914	
Belastingen en sociale verzekeringen		627.033		544.147	
Overige schulden en overlopende passiva	6.4.3.14	13.705.577		19.585.238	
			20.813.746		26.117.980
Totaal			63.460.254		71.969.454

6.2 Staat van baten en lasten over 2023

	Toelichting	2023	Begroot 2023	2022
		€	€	€
Baten				
Baten van fondsen en particulieren	6.4.4.1	1.778.433	1.390.000	3.121.251
Baten van bedrijven	6.4.4.1	835.261	1.150.000	1.037.490
Baten van loterijorganisaties	6.4.4.1	666.535	500.000	589.859
Baten van subsidies van overheden	6.4.4.1	5.056.577	4.217.081	4.086.320
<i>Som van de geworven baten</i>		<i>8.336.806</i>	<i>7.257.081</i>	<i>8.834.920</i>
Overige baten als tegenprestatie voor de levering van:				
Entree	6.4.4.1	12.132.215	12.580.476	10.815.547
Lidmaatschappen	6.4.4.1	4.620.068	4.015.851	4.282.652
Evenementen	6.4.4.1	770.411	772.350	728.391
Overige leveringen en prestaties	6.4.4.2	4.705.990	4.488.334	4.332.708
<i>Som van de overige baten</i>		<i>22.228.684</i>	<i>21.857.011</i>	<i>20.159.298</i>
Som van de baten		30.565.490	29.114.092	28.994.218
Lasten				
Besteed aan doelstelling	6.4.4.3	26.360.425	24.765.792	22.863.541
Wervingskosten	6.4.4.4	511.291	576.876	459.317
Kosten beheer en administratie	6.4.4.5	3.360.945	3.892.096	2.929.294
Som van de lasten		30.232.660	29.234.764	26.252.152
Saldo voor financiële baten en lasten		332.830	-120.672	2.742.066
Saldo financiële baten en lasten	6.4.4.6	-27.339	-96.183	-203.991
Saldo van baten en lasten		305.491	-216.855	2.538.075
Bestemming saldo van baten en lasten	Toelichting	2023	Begroot 2023	2022
		€	€	€
Overige reserves	6.4.3.9	305.491	-216.855	2.538.075
Saldo van baten en lasten		305.491	-216.855	2.538.075

6.3 Kasstroomoverzicht over 2023

Dit kasstroomoverzicht is opgesteld volgens de indirecte methode.

	Toelichting	2023		2022	
		€	€	€	€
Kasstroom uit operationele activiteiten					
Saldo van baten en lasten boekjaar			305.491		2.538.075
<i>Aanpassingen voor:</i>					
Afschrijvingen op immateriële vaste activa	6.4.3.2	69.033		52.768	
Afschrijvingen op materiële vaste activa	6.4.3.2	3.442.064		2.781.520	
Toename/(afname) voorzieningen	6.4.3.11	-5.833.748		-1.189.349	
			-2.322.651		1.644.939
<i>Verandering in werkkapitaal:</i>					
Toename/afname vorderingen		2.953.753		-2.691.972	
Toename/afname voorraden	6.4.3.3	-16.314		-49.745	
Toename/afname schulden		-728.293		3.654.838	
			2.209.146		913.121
Netto kasstroom uit operationele activiteiten			191.986		5.096.135
Kasstroom uit investeringsactiviteiten					
Investerings in vaste activa	6.4.3.2	-11.079.965		-10.743.658	
Ontvangen investeringssubsidies	6.4.3.2	4.740.949		4.208.028	
			-6.339.016		-6.535.630
Kasstroom uit financieringsactiviteiten					
Opname langlopende leningen	6.4.3.12	2.477.500		4.245.584	
Aflossing langlopende schulden	6.4.3.12	-154.209		-151.819	
			2.323.291		4.093.765
Afname resp. toename geldmiddelen			-3.823.739		2.654.270

Verandering in werkkapitaal, kortlopende schulden is weergegeven met uitzonderingen van de mutaties in de vooruitontvangen investeringsbijdragen. Deze mutaties zijn nu weergegeven als investeringen in vaste activa. In de vergelijkende cijfers is deze kasstroom ook geherclassificeert van operationele kasstroom naar de kasstroom vanuit financieringsactiviteiten. De herclassificatie bedraagt € 4,2 miljoen.

Investerings in vaste activa betreft alle uitgaven in 2023 uit de Projecten tabel onder 6.4.3.2 excl. Groote Museum Horecagebouw en Subsidie SIM.

Ontvangen investeringssubsidies komt uit de Projecten tabel onder 6.4.3.2, 'Ontvangen Subsidies 2023' onder aftrek van toegezegde maar nog niet ontvangen subsidies.

	2023		2022	
		€	€	€
Mutatie geldmiddelen				
Geldmiddelen per 1 januari		38.758.028		36.103.758
Afname resp. toename geldmiddelen		-3.823.739		2.654.270
Geldmiddelen per 31 december		34.934.289		38.758.028

6.4 Toelichting op de balans en staat van baten en lasten

6.4.1 Grondslagen voor waardering van activa en passiva

6.4.1.1 Algemeen

Deze jaarrekening is opgesteld in overeenstemming met de in Nederland algemeen aanvaarde verslaggevingsregels en conform de Richtlijn voor de Jaarverslaggeving 650.

De waardering van activa en passiva en de bepaling van het resultaat vinden plaats op basis van historische kosten, tenzij anders vermeld. Baten en lasten worden toegerekend aan het jaar waarop ze betrekking hebben. Baten worden slechts opgenomen voor zover zij op de balansdatum zijn gerealiseerd. Verplichtingen en mogelijke verliezen die hun oorsprong vinden voor het einde van het verslagjaar, worden in acht genomen indien zij voor het opmaken van de jaarrekening bekend zijn geworden.

Financiële instrumenten

Onder financiële instrumenten worden zowel primaire financiële instrumenten (zoals vorderingen en schulden), als afgeleide financiële instrumenten (derivaten) verstaan. In de toelichting op de onderscheiden posten van de balans wordt de reële waarde van het betreffende instrument toegelicht als die afwijkt van de boekwaarde. Indien het financiële instrument niet in de balans is opgenomen wordt de informatie over de reële waarde gegeven in de toelichting op de 'Niet in de balans opgenomen rechten en verplichtingen'.

Primaire financiële instrumenten

Voor de grondslagen van primaire financiële instrumenten wordt verwezen naar de behandeling per balanspost van de 'Grondslagen voor de waardering van activa en passiva'.

Afgeleide financiële instrumenten (derivaten)

Op grond van het treasury statuut van de Stichting is het gebruikmaken van derivaten uitgesloten.

Vergelijkende cijfers

Waar nodig zijn de vergelijkende cijfers in deze jaarrekening opnieuw gerubriceerd om de vergelijkbaarheid te vergroten.

Stelselwijziging

De presentatie van baten en lasten met betrekking tot Evenementen zijn met ingang van dit boekjaar gewijzigd. Waar de baten en lasten voorheen bruto gepresenteerd werden, wordt nu slechts de brutowinst van Evenementen onder de baten gepresenteerd, conform de bepalingen van RJ650, artikel 316. De presentatie van de vergelijkende cijfers zijn corresponderend aangepast. Er is geen effect op het resultaat of vermogen als gevolg van deze wijziging. Voor de effecten op de baten en lasten verwijzen we naar toelichting 6.4.4.1. Som van de baten.

Schattingswijziging afschrijvingen

In overeenstemming met RJ 145 willen wij u informeren over een schattingswijziging in onze jaarrekening. Deze schattingswijziging heeft betrekking op de economische levensduur van enkele (im)materiële vaste activa. Deze schattingswijziging heeft geleid tot hogere afschrijvingen in 2023 voor € 99.922 in materiële vaste activa en immateriële vaste activa.

Covid-19 gerelateerde steunmaatregelen

ARTIS heeft tijdens de Covid-19 pandemie een aantal overheidssteunmaatregelen aangevraagd en (voorlopig) gekregen. In 2023 zijn alle Covid-19 steunmaatregelen definitief afgewikkeld. Sommige steunmaatregelen zijn met verschillen afgewikkeld ten opzichte van de eerder verantwoorde bedragen in 2021 en 2022. Deze verschillen zijn in 2023 verantwoord, zijn negatief en staan hieronder:

	in resultaat 2023
	€
Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging Werkgelegenheid, vijfde periode	-186.431
Tegemoetkoming Vaste Lasten (TVL) - Q4 2021	7.333
Tijdelijke regeling subsidie dierentuinen Covid-19, eerste periode	-87
Tijdelijke regeling subsidie dierentuinen Covid-19, derde periode	-135.033
Covid-19 steunmaatregelen verantwoord in 2023	-314.218

6.4.1.2 Immateriële vaste activa

De immateriële vaste activa worden gewaardeerd op verkrijgingsprijs, verminderd met de cumulatieve afschrijvingen en, indien van toepassing, met bijzondere waardeverminderingen. De afschrijvingen worden gebaseerd op de verwachte toekomstige gebruiksduur en worden berekend op basis van een vast percentage van de verkrijgingsprijs, rekening houdend met een eventuele residuwaarde. Er wordt afgeschreven vanaf het moment van ingebruikneming.

6.4.1.3 Materiële vaste activa

Algemeen

Investerings in materiële vaste activa tot en met 31 december 2000 zijn voor € 1 in de balans opgenomen. De hieronder begrepen, op gemeenteground gebouwde opstallen, zijn juridisch eigendom van de gemeente Amsterdam. Het economische eigendom respectievelijk het gebruiksrecht berust bij de Stichting. Gezien het feit dat de betreffende investeringen vaak vele jaren geleden hebben plaatsgevonden en de historische kostprijs niet meer te achterhalen valt, worden de tot en met 31 december 2000 aangeschafte activa als volledig afgeschreven beschouwd.

De materiële vaste activa worden gewaardeerd op verkrijgingsprijs, verminderd met de cumulatieve afschrijvingen en indien van toepassing met bijzondere waardeverminderingen. De afschrijvingen worden gebaseerd op de verwachte toekomstige gebruiksduur en worden berekend op basis van een vast percentage van de verkrijgingsprijs, rekening houdend met een eventuele residuwaarde. Er wordt afgeschreven vanaf het moment van ingebruikneming. Op terreinen wordt niet afgeschreven.

Materiële vaste activa in aanbouw worden gewaardeerd tegen vervaardigingsprijs en indien van toepassing verminderd met bijzondere waardeverminderingen. De vervaardigingsprijs bestaat uit materiaalkosten en directe arbeidskosten.

Investeringsubsidies van overheidswege worden onder toepassing van Richtlijn 274 Overheidssubsidies in mindering gebracht op de investeringen. Vanaf het boekjaar 2022 worden subsidies, nalatenschappen, giften en dergelijke van niet overheden met een bijzondere bestemming, onder toepassing van de bepalingen van Richtlijn 640 Organisaties-zonder-winststreven, net als overheidssubsidies onder toepassing van RJ274, in mindering gebracht op de betreffende investeringen.

Levende have

Gelet op de doelstelling van de Stichting wordt de levende have voor een pro memorie waarde van € 1 in de balans opgenomen.

6.4.1.4 Voorraden

Voorraden grond- en hulpstoffen en handelsgoederen worden gewaardeerd tegen verkrijgingsprijs of lagere netto-opbrengstwaarde. Deze lagere netto-opbrengstwaarde wordt bepaald door individuele beoordeling van de voorraden. De waardering van de voorraden grond- en hulpstoffen komt tot stand op basis van first in first out.

6.4.1.5 Vorderingen

De vorderingen worden opgenomen tegen de reële waarde en vervolgens gewaardeerd tegen de geamortiseerde kostprijs. De reële waarde en geamortiseerde kostprijs zijn gelijk aan de nominale waarde. Noodzakelijk geachte voorzieningen voor mogelijke verliezen als gevolg van oninbaarheid worden in mindering gebracht. Deze voorzieningen worden bepaald op basis van individuele beoordeling van de vorderingen.

6.4.1.6 Effecten

Effecten worden gewaardeerd tegen de geamortiseerde kostprijs.

6.4.1.7 Liquide middelen

Liquide middelen bestaan uit kas, banktegoeden en direct opeisbare deposito's met een looptijd korter dan twaalf maanden. Rekening-courantschulden bij banken zijn opgenomen onder schulden aan kredietinstellingen onder de kortlopende schulden.

Liquide middelen worden gewaardeerd tegen de nominale waarde.

6.4.1.8 Reserves en Fondsen

Algemeen

Het vermogen van de Stichting wordt aangewend in het kader van de doelstelling van de Stichting. Voor zover het eigen vermogen niet wordt gepresenteerd als continuïteitsreserve, bestemmingsfonds of bestemmingsreserve wordt dit gepresenteerd als overige reserves.

Overige reserves

Het jaarresultaat wordt toegevoegd aan de overige reserves onder aftrek van toevoegingen aan bestemmingsfondsen.

Continuïteitsreserve

Onder de continuïteitsreserve van de Stichting wordt in het kader van afspraken met de gemeente Amsterdam een bedrag aangehouden om doorbetaling van loonkosten en kosten van diervoeding voor de periode van een half jaar te waarborgen.

Bestemmingsfondsen

Onder de bestemmingsfondsen worden aan specifieke projecten geoordeelde subsidies en schenkingen van derden gepresenteerd voor zover deze niet van overheidswege afkomstig zijn. Vanaf het boekjaar 2022 worden aan een investeringsproject geoordeelde subsidies en schenkingen van derden niet langer toegevoegd aan het betreffende bestemmingsfonds maar in mindering gebracht op de betreffende investeringen (zie ook 6.4.3.2 Materiele vaste activa).

6.4.1.9 Voorzieningen

Voorzieningen worden gevormd voor concrete of specifieke risico's en verplichtingen die op de balansdatum bestaan en waarvan de omvang op betrouwbare wijze is te schatten.

ARTIS past voor alle kosten van groot onderhoud de voorzieningenmethode toe. Dat betekent dat ARTIS planmatig voor voorzien groot onderhoud in de toekomst jaarlijks geld reserveert.

De pensioenvoorziening wordt op basis van de beste schatting gewaardeerd. Hierbij is de verplichting gewaardeerd tegen de contante waarde van de uitgaven die naar verwachting noodzakelijk zijn om de verplichting af te wikkelen.

De voorziening voor WW heeft betrekking op de WW-verplichtingen voortvloeiend uit een personele reorganisatie die eind 2020 is uitgevoerd en overige WW-verplichtingen. Deze voorziening wordt gebaseerd op de contante waarde van de toekomstige verplichtingen.

De voorziening voor kosten met betrekking tot ziekte en arbeidsongeschiktheid heeft betrekking op zieke of arbeidsongeschikte personeelsleden waarbij de organisatie de verplichting heeft tot doorbetaling van loon of salaris. De voorziening wordt bepaald aan de hand van het geschatte bedrag voor de doorbetalingsverplichting en heeft een kortlopend karakter.

De voorziening voor jubileumverplichtingen wordt bepaald aan de hand van een actuariële berekening over het relevante personeelsbestand en een statistische (leeftijdsgebonden) vertrekans.

ARTIS heeft ultimo 2022 een voorziening getroffen voor kosten die mogelijk voortvloeien uit een regeling met groep medewerkers wiens arbeidsvoorwaarden in het verleden mogelijk niet correct zijn uitgevoerd.

De voorzieningen hebben, tenzij anders vermeld, overwegend een langlopend karakter.

6.4.1.10 Langlopende en kortlopende schulden

Opgenomen leningen en schulden worden opgenomen tegen de reële waarde en vervolgens gewaardeerd tegen de geamortiseerde kostprijs.

6.4.2 Grondslagen voor bepaling van het saldo van baten en lasten

6.4.2.1 Algemeen

Het saldo van baten en lasten wordt bepaald als het verschil tussen de aan het verslagjaar toegerekende baten enerzijds en lasten anderzijds. De baten worden verantwoord in het jaar waarin zij zijn gerealiseerd; lasten zodra zij voorzienbaar zijn.

De gemeente Amsterdam verstrekt, als bijdrage in de onderhoudskosten van terreinen en opstellen alsmede in de exploitatielasten, een subsidie via het zogenaamde budgetfinancieringsprincipe.

Onder de nalatenschappen en legaten zijn begrepen de opbrengsten uit erflatingen en legaten welke worden verantwoord op het moment dat de omvang betrouwbaar kan worden vastgesteld. Erflatingen en legaten waarop in het verslagjaar aanspraken zijn verkregen, doch welke per balansdatum nog niet zijn afgewikkeld, worden als bate verantwoord indien en voor zover deze ten tijde van het opstellen van de jaarrekening voldoende betrouwbaar zijn in te schatten.

Baten uit hoofde van schenkingen, donaties en giften worden verantwoord in het jaar van ontvangst.

Gebruik van schattingen

De opstelling van de jaarrekening vereist dat het management zich oordelen vormt en daarnaast schattingen en veronderstellingen maakt die van invloed zijn op de toepassing van de grondslagen en de gerapporteerde waarde van activa en verplichtingen, en van baten en lasten. De daadwerkelijke uitkomsten kunnen afwijken van deze schattingen. Het betreft hier primair de inschatting van de omvang van de nalatenschappen. De schattingen en onderliggende veronderstellingen worden voortdurend beoordeeld. Herzieningen van schattingen worden opgenomen in de periode waarin de schatting wordt herzien en in toekomstige perioden waarvoor de herziening gevolgen heeft.

6.4.2.2 Vennootschapsbelasting

ARTIS is een culturele ANBI en maakt gebruik van de haar ter beschikking staande bestedingsreservefaciliteit waardoor de belastingdruk bij eventuele positieve resultaten nihil is.

6.4.2.3 Overheidssubsidies

Exploitatiesubsidies worden als bate verantwoord in de staat van baten en lasten in het jaar waarin de gesubsidieerde kosten zijn gemaakt of opbrengsten zijn gederfd, of wanneer een gesubsidieerd exploitatietekort zich heeft voorgedaan. De baten worden verantwoord als het waarschijnlijk is dat deze worden ontvangen en ARTIS de condities voor ontvangst kan aantonen. Overheidssubsidies met betrekking tot investeringen in materiële vaste activa worden in mindering gebracht op het desbetreffende actief.

6.4.2.4 Grondslagen voor de opstelling van het kasstroomoverzicht

Het kasstroomoverzicht wordt opgesteld volgens de indirecte methode.

De geldmiddelen in het kasstroomoverzicht bestaan uit liquide middelen. Ontvangen interest wordt opgenomen onder de kasstroom uit operationele activiteiten. Betaalde interest en betaalde dividenden worden opgenomen onder de kasstroom uit financieringsactiviteiten.

Transacties waarbij geen ruil van geldmiddelen plaatsvindt, waaronder financiële leasing, worden niet in het kasstroomoverzicht opgenomen.

6.4.3 Toelichting op de balans

6.4.3.1 Immateriële vaste activa

	Software	Immateriële vaste activa in uitvoering	Totaal
	€	€	€
<i>Afschrijvings%</i>	10-50%	0%	
1 januari 2023			
Aanschaffingswaarde	309.243	114.156	423.399
Gevolg herrubricering Overige schulden	-	142.410	142.410
Cumulatieve afschrijvingen	-123.896	-	-123.896
Boekwaarde	185.347	256.566	441.913
Mutaties 2023			
Investeringen na aftrek ontvangen subsidie	-	197.353	197.353
Afschrijving in boekjaar	-69.033	-	-69.033
Opgeleverd in boekjaar	95.882	-95.882	-
	26.849	101.471	128.320
31 december 2023			
Aanschaffingswaarde	405.125	358.037	763.162
Cumulatieve afschrijvingen	-192.929	-	-192.929
Boekwaarde	212.196	358.037	570.233

Van de totale immateriële vaste activa worden voor directe aanwending in het kader van de doelstelling een boekwaarde van € 155.883 aangehouden en voor de bedrijfsvoering een boekwaarde van € 414.352.

De investeringen in 2023 betreffen:	€
Software	
Investering Financiële Administratie	74.385
Datto Business Continuity Disaster Recovery	21.497
Totaal overige projecten	95.882

6.4.3.2 Materiële vaste activa

	Levende have	Gebouwen en dier- verblijven	Installaties, transport- middelen en inventaris	Materiële vaste activa in uitvoering	Totaal
	€	€	€	€	€
<i>Afschrijvings%</i>	n.v.t.	3,33-33,3%	10-50%	0%	
1 januari 2023					
Aanschaffingswaarde	1	40.939.575	16.218.130	3.335.311	60.493.017
<i>Gevolg herrubricering overige schulden</i>	-	-	-	-544.911	-544.911
Cumulatieve afschrijvingen	-	-30.063.382	-6.510.093	-	-36.573.475
Boekwaarde	1	10.876.193	9.708.037	2.790.400	23.374.631
Mutaties 2023					
Investerings na aftrek ontvangen subsidie	-	-	-	1.968.223	1.968.223
Afschrijving in boekjaar	-	-2.127.307	-1.314.757	-	-3.442.064
Opgeleverd in boekjaar	-	2.363.390	194.759	-2.558.148	-
	-	236.082	-1.119.998	-589.926	-1.473.841
31 december 2023					
Aanschaffingswaarde	1	43.302.965	16.412.889	2.200.474	61.916.329
Cumulatieve afschrijvingen	-	-32.190.689	-7.824.850	-	-40.015.539
Boekwaarde	1	11.112.276	8.588.039	2.200.474	21.900.790

Van de totale materiële vaste activa worden voor directe aanwending in het kader van de doelstelling een boekwaarde van € 21.238.999 aangehouden en voor de bedrijfsvoering een boekwaarde van € 661.793.

De investeringen in 2023 betreffen:

Gebouwen en diervverblijven	€
Leeuwenverblijf	1.088.975
Gorillaverblijf	874.250
Volharding	119.935
GM Horecapunt	108.182
Stekelvarkenverblijf	78.744
Bibliotheek extra vergaderruimte	55.537
Overig <25k	37.766
Totaal gebouwen en diervverblijven	2.363.390
Installaties, transportmiddelen en inventaris	€
Inventaris	75.390
Laptops	35.055
Installaties	33.288
Transportmiddelen	20.469
Nieuwe banken in ARTIS-Park	17.138
Overig <20k	13.419
Totaal installaties, transportmiddelen en inventaris	194.759

Projecten

De specificatie van de (vooruit) ontvangen investeringsbijdragen inclusief de investeringen en mutaties in de immateriële en materiële vaste activa in uitvoering.

De (vooruit)ontvangen investeringsbijdragen worden in mindering gebracht op de uitgaven (investeringen) in het boekjaar. Uitgaven die de (vooruit)ontvangen investeringsbijdragen overtreffen worden verantwoord onder de immateriële en materiële vaste activa in uitvoering.

	31 december 2022	Uitgaven in 2023	Opgeleverd in het boekjaar	Ontvangen investeringsbijdragen 2023	31 december 2023
Projecten	€	€	€	€	€
Aquarium Renovatie	-13.938.559	4.517.003	-	-145.158	-9.566.714
Aquarium Inrichting	17.880	5.442	-	-150.000	-126.678
Aquarium Inhoud	81.541	291.174	-	-	372.715
Leeuwenverblijf	2.617.934	3.416.911	-1.088.975	-4.945.870	-
Micropia Refit	-10.000	832.720	-	-	822.720
Gorillaverblijf (spoedaanpassing)	-	874.250	-874.250	-	-
Gorillaverblijf	-	133.805	-	-	133.805
Nieuwe CRM systeem	66.676	54.445	-	-	121.121
Verbouwing Duivenhuis	72.704	50.578	-	-	123.282
Investering Financiële Administratie	42.510	31.874	-74.385	-	-
WKO/Energietransitie	-117.186	153.572	-	-200.000	-163.613
Stekelvarkenverblijf	-	78.744	-78.744	-	-
Groot Museum Horecagebouw	13.863	94.320	-108.182	-	-
Vernieuwing Website	94.010	90.490	-	-	184.500
Subsidie SIM	-392.414	737.682	-	-218.419	126.849
Ontwikkeling Planetarium	40.009	50.114	-	-	90.123
Overig	390.945	619.960	-427.508	-36.608	546.790
Subtotaal projecten	-11.020.086	12.033.085	-2.652.043	-5.696.055	-7.335.099

Zowel de begin- en eindstand van het 'Aquarium Renovatie project' zijn momentopnames en nu negatief vanwege vooruitontvangen subsidies, met name € 15 miljoen van de Gemeente Amsterdam, die hoger zijn dan de tot nu toe gedane uitgaven. De eindstand 'Subsidie SIM' betreft een nog te ontvangen subsidie.

Onderhanden Werk positie 2023

	31 december 2022	31 december 2023
	€	€
Vooruitontvangen investeringsbijdragen	-14.469.553	-9.893.612
MVA in uitvoering	3.246.270	2.200.474
IMVA in uitvoering	203.197	358.038
Subtotaal projecten	-11.020.086	-7.335.099

De vooruitontvangen investeringsbijdragen van € 9.893.612 inzake gesubsidieerde projecten zijn onder toepassing van Richtlijn 274 Overheidssubsidies verantwoord onder de overige schulden en overlopende passiva.

6.4.3.3 Voorraden

	31 december 2023	31 december 2022
	€	€
<i>Magazijnvoorraden:</i>		
Voorraad voedingsmiddelen en materialen	92.545	117.057
<i>Voorraad voor verkoop:</i>		
winkelvoorraad	400.486	359.660
	493.031	476.717
Af: Voorziening incurante voorraden	-	-
	493.031	476.717

6.4.3.4 Debiteuren

	31 december 2023	31 december 2022
	€	€
Debiteuren	987.374	2.067.695
Af: Voorziening dubieuze debiteuren	-	-
	987.374	2.067.695

6.4.3.5 Overige vorderingen en overlopende activa

	31 december 2023	31 december 2022
	€	€
Nog te ontvangen nalatenschappen en giften	570.424	3.397.455
Nog te ontvangen bedragen	2.215.677	1.323.262
Nog te ontvangen goederen	69.218	115.107
Vooruitbetaalde contracten en abonnementen	143.017	44.335
Overige vorderingen	364.820	350.978
	3.363.156	5.231.138

Onder de post overige vorderingen en overlopende activa zijn per 31 december 2023 als post 'erflatingen en legaten' die bedragen opgenomen waarvan door een notaris een opgave is verstrekt. De overige ontvangen mededelingen van erflatingen en legaten worden als P.M.-recht opgenomen.

6.4.3.6 Effecten

De effecten betreffen Nederlandse Staatsobligaties met een looptijd van 1998/2028 en een rentepercentage van 5,5%. De in de balans opgenomen effecten zijn vrij beschikbaar. ARTIS is voornemens de obligaties voor lange termijn aan te houden.

De marktwaarde van de effecten bedroeg ultimo 2023 € 102.037 (2022: € 144.844).

6.4.3.7 Liquide middelen

Uit het saldo liquide middelen moeten een aantal specifieke doelen gedekt worden. Hieronder vallen het liquiditeitsbeslag van de continuïteitsreserve van € 5 miljoen, de vooruit ontvangen investeringssubsidies en het liquiditeitsbeslag van de onderhoudsvoorzieningen. Voor de overige liquide middelen is geen specifiek doel vastgesteld.

	31 december 2023	31 december 2022
	€	€
Liquiditeitsbeslag continuïteitsreserve	5.000.000	5.000.000
Vooruitontvangen Investeringsubsidies	9.893.612	14.469.553
Liquiditeitsbeslag onderhoudsvoorzieningen	14.840.713	19.984.072
Theoretisch saldo overige liquiditeiten	5.199.963	-695.597
Liquide middelen	34.934.289	38.758.028

De in de balans opgenomen liquide middelen zijn vrij beschikbaar echter niet altijd vrij inzetbaar.

6.4.3.8 Continuïteitsreserve

Het verloop van continuïteitsreserve is als volgt:

	Continuïteitsreserve
	€
Stand per 1 januari 2023	5.000.000
Onttrekking	-
Stand per 31 december 2023	5.000.000

De doelstelling van ARTIS is dat deze reserve minimaal de helft van de jaarlijkse kosten van de werkorganisatie (voor ARTIS te definiëren als zijnde de personeelskosten en de diervoeding) bedraagt.

6.4.3.9 Overige reserves

Het boekjaar 2023 wordt afgesloten met een resultaat van € 305.491. Dit resultaat wordt geheel toegevoegd aan de overige reserves.

De dotatie aan de overige reserves wordt bepaald door het saldo van baten en lasten te verminderen met de dotatie aan bestemmingsfonds(en) of te vermeerderen met de afschrijvingen op de bestemmingsfonds(en) (zie 6.4.3.10). Met ingang van 2022 worden ontvangen geoordeelde fondsen van derden (niet overheden) verwerkt als investeringssubsidie en in mindering gebracht op het betreffende actief.

Het verloop van de overige reserves, inclusief de directe invloed van de stelselwijziging kosten van groot onderhoud, is als volgt:

Overige reserves	2023	2022
	€	€
1 januari	9.456.678	6.720.222
Overboeking uit bestemmingsfonds ARTIS-Groote Museum	396.762	198.381
Resultaatbestemming naar overige reserves	305.491	2.538.075
31 december	10.158.931	9.456.678

6.4.3.10 Bestemmingsfondsen

Onder de bestemmingsfondsen worden aan specifieke projecten geoormerkte subsidies en schenkingen van derden gepresenteerd voor zover deze niet van overheidswege afkomstig zijn. Vanaf het boekjaar 2022 wordt dit niet langer gedaan, maar worden dergelijke aan een investeringsproject geoormerkte subsidies en schenkingen van derden in mindering gebracht op de betreffende investeringen (zie ook 6.4.3.2 Materiele vaste activa).

Het ARTIS-Groote Museum is per 1 juli 2022 opgeleverd. Het saldo van het bestemmingsfonds wordt over de economische levensduur van het Groote Museum, via de resultaatbestemming, afgeschreven ten gunste van de Overige reserves.

Het verloop van de bestemmingsfondsen is als volgt:

Bestemmings-fondsen	Stand 31-12-2022	Onttrekking 2023	Resultaat-bestemming 2023	Stand 31-12-2023
	€	€	€	€
ARTIS-Groote Museum	3.769.240	-	-396.762	3.372.478
Totaal	3.769.240	-	-396.762	3.372.478

6.4.3.11 Voorzieningen

6.4.3.11.1 Groot onderhoud

	Stand per 31-12-2022	Onttrekking 2023	Dotatie 2023	Vrijval 2023	Stand per 31-12-2023
	€	€	€	€	€
ARTIS-Aquarium	14.059.713	-7.388.307	919.433	-	7.590.839
ARTIS-Bibliotheek	246.581	-	370.204	-	616.785
Meerjarenonderhoudsplan	5.677.778	-689.713	1.645.024	-	6.633.089
Totaal	19.984.072	-8.078.020	2.934.660	-	14.840.713

De dotatie aan de voorziening voor het meerjaren onderhoudsplan is in 2023 toegenomen als gevolg van het doorvoeren van een prijsindexatie als gevolg van de sterk toegenomen onderhoudskosten (inflatie). Deze indexatie is prospectief verwerkt en heeft een effect van € 215.000 op de jaarlijkse dotatie. Tevens is in 2023 vastgesteld dat in het onderhoudsplan niet voor alle locaties het geplande onderhoud voor daken volledig was opgenomen. Als gevolg hiervan is in 2023 een extra dotatie van € 219.000 verwerkt.

ARTIS vormt een onderhoudsvoorziening voor omvangrijke en grote projecten waarvoor een hoge mate van urgentie geldt ten aanzien van het verrichten van groot onderhoud. De mate van urgentie wordt bepaald door een combinatie van enerzijds de wens de betreffende panden voor ARTIS langjarig in stand te houden en anderzijds de noodzaak binnen afzienbare termijn tot actie ter zake te komen.

Voor het monumentale ARTIS-Aquarium wordt vanaf 2013 een voorziening gevormd specifiek voor grote onderhouds- en renovatiewerkzaamheden. Gedurende het boekjaar 2015 is gebleken dat de constructieve gebreken aan met name de zoutwaterkant van het pand dusdanig ernstig van aard waren, dat het noodzakelijk bleek de onderhoudsvoorziening versneld te vormen. Vanaf 2021 zijn de onderhoudsuitgaven hiervoor worden gedaan met een vermoedelijke doorlooptijd van vijf jaar. In 2017 is de ARTIS-Bibliotheek aangekocht. In 2020 en 2021 is de fundering vervangen en is het gebouw inwendig voor verhuur gereed gemaakt. In 2026 zullen het exterieur en dak worden gerenoveerd.

Met ingang van 2021 heeft ARTIS besloten om voor alle andere kosten van groot onderhoud, dus naast de omvangrijke en grote projecten zoals het ARTIS-Aquarium en de ARTIS-Bibliotheek, ook de voorzieningenmethode toe te passen. Deze andere projecten zijn opgenomen in een meerjarenonderhoudsplan waarbij de onderhoudswerkzaamheden op de langere termijn gepland worden. Op basis van dit MJOP wordt, rekening houdend met het periodieke groot onderhoud en de betreffende onderhoudscyclus, een voorziening bepaald. Voorheen werden deze kosten van groot onderhoud volgens de componentenmethode geactiveerd en afgeschreven.

6.4.3.11.2 Voorziening pensioenen

Het verloop van de voorziening pensioenen is als volgt:

Voorziening pensioenen	Stand per 31-12-2022	Onttrekking 2023	Dotatie/vrijval 2023	Stand 31-12-2023
	€	€	€	€
Pensioenen	210.074	-25.024	-	185.050
Totaal	210.074	-25.024	-	185.050

Pensioenuitkeringen aan het personeel van de Stichting ter zake van de diensttijd na 17 februari 1960 vallen onder de bepalingen van de Pensioenwet 1992 en worden uitgevoerd door het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds. De dekkingsgraad van het ABP bedroeg in december 2023 110,5%.

Uitkeringen met betrekking tot de diensttijd van voor deze datum komen ten laste van de pensioenvoorziening die getroffen is door de Stichting. De actuariële berekening van deze pensioenvoorziening is gebaseerd op de volgende uitgangspunten:

- rekenrente van -0,30%
- sterftetabel AG-Prognosetabel 2020
- geen leeftijdsterugstelling voor man of vrouw
- partnerpensioen van 70%
- geen indexatie

6.4.3.11.3 Voorziening voor Personeel

Het verloop in de voorzieningen voor personeel is als volgt:

Voorziening voor Personeel	Stand per 31-12-2022	Onttrekking 2023	Dotatie 2023	Vrijval 2023	Stand per 31-12-2023
	€	€	€	€	€
WW-uitkeringen aan voormalige medewerkers	553.903	-156.934	60.000	-41.998	414.971
Regeling arbeidsvoorwaarden	590.000	-442.849	-	-85.000	62.151
Voorziening ziekte en arbeidsongeschiktheid	3.989	-28.091	63.854	-45.874	-6.122
Totaal	1.147.892	-627.874	123.854	-172.872	471.000

De voorziening betreffende de te betalen WW is gebaseerd op de contante waarde van de verwachte toekomstige verplichtingen, rekening houdend met 0,5% rente (2022: 0,5%).

Deze voorziening heeft een overwegend langlopend karakter.

ARTIS heeft ultimo 2022 een voorziening getroffen voor kosten die mogelijk voortvloeien uit een regeling met een groep medewerkers wiens arbeidsvoorwaarden in het verleden mogelijk niet correct zijn uitgevoerd. Ultimo 2023 is nog een klein deel af te wikkelen.

6.4.3.11.4 Voorziening voor jubileumverplichtingen

Met ingang van het verslagjaar 2005 verwerkt ARTIS haar verplichtingen uit hoofde van jubileumuitkeringen overeenkomstig de bepalingen in RJ Richtlijn 271. Dit betekent dat in de balans de contante waarde (rente 0,5%, evenals in 2020) wordt opgenomen van de jubileumaanspraken voortvloeiend uit de bestaande arbeidsvoorwaarden. Jaarlijks vindt een herberekening van de voorziening plaats waardoor vastgesteld kan worden of de voorziening substantieel afwijkt van de realiteit.

6.4.3.12 Langlopende schulden

Leningen	Soort lening	Resterende looptijd (jaren)	Rente	Hoofdsom	Beschikbaar 31-12-2023
	€	€	€	€	€
Restauratiefonds inzake Ledenlokalen	hypothecair	22	1,60%	2.500.000	-
Restauratiefonds ARTIS-Aquarium	hypothecair	22	1,60%	2.500.000	-
Restauratiefonds ARTIS-Groote Museum	hypothecair	24	1,60%	2.500.000	-
Lening Groote Museum (Hartwig Foundation)	zie onder	8	1,00%	2.000.000	-

Leningen	Stand per 31-12-2022	Opname 2023	Aflossingen 2023	Looptijd 1-5 jaar	Resterende looptijd > 5 jaar	Stand per 31-12-2023
Restauratiefonds m.b.t.:	€	€	€	€	€	€
Ledenlokalen	1.932.580	-	-75.046	392.579	1.464.955	1.857.534
ARTIS-Aquarium	22.500	2.477.500	-	-	2.500.000	2.500.000
ARTIS-Groote Museum	2.269.546	-	-79.163	414.112	1.776.271	2.190.383
Lening Groote Museum (Hartwig Foundation)	2.000.000	-	-	-	2.000.000	2.000.000
	6.224.626	2.477.500	-154.209	806.691	7.741.226	8.547.917

De stand per 31 december 2022 geeft de resterende looptijd langer dan een jaar weer.

De stand per 31 december 2023 geeft de resterende looptijd langer dan een jaar weer.

Aflossingsverplichtingen binnen twaalf maanden na afloop van het boekjaar zoals hierboven toegelicht zijn opgenomen onder de schulden op korte termijn.

De opstalrechten behorende bij de grond waarop het Groote Museum, de Ledenlokalen en het Aquarium zijn gevestigd, zijn verkregen van de gemeente Amsterdam voor € 1.

Deze opstalrechten zijn vervolgens als zekerheid voor de leningen hypothecair belast ten gunste van het NRF. Het NRF stelt als voorwaarde dat de continuïteitsreserve minimaal 50% bedraagt van het bedrag dat dit conform afspraak met de gemeente Amsterdam dient te bedragen.

Op 31 januari 2022 is ARTIS met Stichting Hartwig Foundation een geldlening van € 2 miljoen aangegaan ten behoeve van ARTIS-Groote Museum. De lening heeft een looptijd van tien jaar en een vaste rente van 1% pa. De aflossing op de lening is afhankelijk van het aantal betalende bezoekers aan het ARTIS-Groote Museum. De Hartwig Foundation is bereid de na januari 2032 resterende schuld om te zetten in een schenking.

6.4.3.13 Kortlopend deel langlopende schulden

	31 december 2023	31 december 2022
	€	€
Restauratiefonds Ledenlokalen	75.046	73.929
Restauratiefonds ARTIS-Groote Museum	79.164	77.985
Lening ARTIS-Groote Museum	-	-
	154.210	151.914

6.4.3.14 Overige schulden en overlopende passiva

	31 december 2023	31 december 2022
	€	€
Vooruitontvangen investeringsbijdragen *	9.893.612	14.469.553
Vooruit ontvangen lidmaatschapsgelden	1.919.035	1.938.543
Personele verplichtingen	-2	1.126.511
Nog te betalen vakantiedagen en geld	859.857	654.354
Nog te ontvangen facturen	336.375	593.528
Vooruit ontvangen bedragen	221.427	357.629
Accountantskosten	80.000	215.000
Terug te betalen Covid steunmaatregelen	249.810	132.181
Diversen	3.387	43.366
Waarborgsommen	63.288	32.392
Overige schulden	78.787	22.179
	13.705.577	19.585.238

* Voor een nadere toelichting op de vooruit ontvangen subsidies verwijzen wij naar de toelichting op de materiële vaste activa (6.4.3.2, tabel Subsidies en doelsubsidies).

6.4.3.15 Niet in de balans opgenomen financiële rechten en verplichtingen

6.4.3.15.1 Financiële rechten

De Stichting heeft als niet in de balans opgenomen recht een aanspraak op een aantal erflatingen en legaten waarvan de omvang nog niet voldoende betrouwbaar te bepalen is.

Dit kan zijn doordat onroerende en roerende zaken die deel uitmaken van een nalatenschap nog verkocht moeten worden, nalatenschappen nog in vruchtgebruik zijn bij derden dan wel dat de aanslag successierechten nog niet definitief is opgelegd. Indien de omvang ten tijde van het opstellen van de jaarrekening voldoende is in te schatten, wordt het betreffende bedrag als vordering op de balans opgenomen.

6.4.3.15.2 Financiële verplichtingen

ARTIS is verplichtingen aangegaan voor onderhoud en investeringen.

Deze verplichtingen belopen ultimo 2023 een bedrag van € 13.139.306 en laten zich als volgt specificeren.

Verplichtingen	2024	Looptijd 1 tot 5 jaar	Looptijd > 5 jaar	Totaal
	€	€	€	€
Investeringsprojecten	10.419.103	-	-	10.419.103
Regulier onderhoud en facilitaire zaken	1.521.282	1.142.755	56.167	2.720.204
	11.940.385	1.142.755	56.167	13.139.306

6.4.4 Toelichting op de staat van baten en lasten

Bestemming	Doelstelling	Wervingskosten	Beheer en administratie	Totaal 2023	Begroot 2023	Totaal 2022
Som van de Lasten						
	€	€	€	€	€	€
Verstrekte subsidies	127.787	-	-	127.787	-	-736.140
Communicatiekosten	1.550.610	37.669	-	1.588.279	1.647.500	1.132.074
Personeelskosten	10.635.422	473.622	1.703.151	12.812.195	12.084.055	12.370.539
Kantoor- en algemene kosten	840.609	-	1.091.911	1.932.520	1.674.000	1.225.272
Afschrijvingen	3.416.018	-	95.079	3.511.097	3.203.817	2.851.848
Overige exploitatiekosten	9.789.979	-	470.804	10.260.783	10.625.392	9.408.559
	26.360.425	511.291	3.360.945	30.232.661	29.234.764	26.252.152

Het overzicht van de Som van de Lasten is ten opzichte van 2022 aangepast om meer in lijn met de Richtlijnen van de Jaarverslaggeving 650 te zijn.

6.4.4.1 Som van de baten

	2023	Begroot 2023	2022
	€	€	€
<i>Geworven baten</i>			
Baten van particulieren			
Schenkeningen	1.162.214	1.090.000	1.269.973
Nalatenschappen en legaten	528.074	200.000	1.788.037
Baten uit cursussen, lezingen en arrangementen	88.145	100.000	63.241
	1.778.433	1.390.000	3.121.251
Baten van bedrijven			
Adoptie dieren en groen	480.270	650.000	497.435
Sponsoring en bijdragen	354.991	500.000	485.717
Overige baten	-	-	54.338
	835.261	1.150.000	1.037.490
Baten van loterijorganisaties			
VriendenLoterij	666.535	500.000	589.859
Baten van subsidies van overheden			
Instandhoudingssubsidie gemeente Amsterdam	4.217.082	4.217.081	4.086.320
Subsidie Instandhouding Monumenten (SIM)	737.681	-	-
Subsidie Tegemoetkoming Energiekosten (TEK)	101.814	-	-
<i>Som van de geworven baten</i>	8.336.806	7.257.081	8.834.920
<i>Overige baten als tegenprestatie voor de levering van:</i>			
Entree	12.132.215	12.580.476	10.815.547
Lidmaatschappen	4.620.068	4.015.851	4.282.652
Evenementen - brutowinst	770.411	772.350	728.391
Overige leveringen en prestaties	4.705.990	4.488.334	4.332.708
<i>Som van de overige baten</i>	22.228.684	21.857.011	20.159.298
Som van de baten	30.565.490	29.114.092	28.994.218

De lasten uit eigen fondsenwerving bestaan uit de directe loonkosten van personeelsleden en de direct aan fondsenwerving toewijsbare kosten (folders, lidmaatschappen, gidsvermelding etc.)

De instandhoudingssubsidie van de gemeente Amsterdam heeft een structureel karakter.

Schenken van particulieren	€
Bruto Schenkingen	6.108.084
Geormerkte schenkingen in mindering gebracht op investeringen	4.945.870
Netto Schenkingen	1.162.214

De netto-omzet uit evenementen bedraagt € 3.016.487 (2022: € 2.923.658) bij een inkoopwaarde van € 2.238.606 (2022: € 2.195.267). Hieruit resulteert een brutowinst ter hoogte van € 777.881 (2022: € 728.391).

6.4.4.2 Baten uit overige leveringen en prestaties

	2023	Begroot 2023	2022
Baten uit overige leveringen en prestaties	€	€	€
Parkeren	1.788.899	1.850.000	1.629.549
Huur	1.323.034	1.076.000	1.135.019
Winkel - brutowinst	533.585	622.559	473.837
Pacht	898.633	739.775	804.094
Overige	161.839	200.000	290.209
	4.705.990	4.488.334	4.332.708

De netto-omzet van de winkel bedraagt € 1.205.520 bij een inkoopwaarde van € 671.935. Hieruit resulteert een brutowinst ter hoogte van € 533.585 (2022: € 473.837).

6.4.4.3 Besteed aan doelstelling

Toerekening van kosten aan de afzonderlijke doelstellingen is voor ARTIS niet eenvoudig omdat in de uitvoering doelstellingen elkaar overlappen. Om een voorbeeld te geven: ARTIS heeft als doelstelling onder meer het vervullen van een maatschappelijke rol, met name door educatie over de relatie tussen mens en natuur en het beschermen van bedreigde dier- en plantsoorten. De in ARTIS gehuisveste dieren dragen aan beide doelstellingen bij. Toerekening van kosten voor het huisvesten van de dieren naar één van beide doelstellingen is daarmee praktisch onmogelijk of in hoge mate arbitrair.

	2023	Begroot 2023	2022
	€	€	€
Totale baten	30.565.490	29.114.092	31.189.485
Totale lasten	30.232.661	29.234.764	28.447.419
Besteed aan doelstelling	26.360.425	24.765.792	25.058.808
Besteding aan doelstelling in % van totale baten	86%	85%	80%
Besteding aan doelstelling in % van totale lasten	87%	85%	88%

6.4.4.4 Wervingskosten

De aan de geworven baten toe te rekenen kosten bestaan uit directe salariskosten van met dat doel aangetrokken personeel en direct toewijsbare kosten ter verkrijging van nalatenschappen en dieradoptanten, waarbij valt te denken aan folders en naamsvermelding in (externe) publicaties.

	2023	Begroot 2023	2022
	€	€	€
Salariskosten	391.581	434.751	259.566
Sociale lasten en pensioenpremies	78.460	87.125	74.177
Overige personeelskosten	3.581	5.000	85.574
Communicatiekosten	37.669	50.000	40.000
	511.291	576.876	459.317
Wervingskosten in % van totale baten van eigen fondsenwerving	6,1%	7,9%	5,2%

6.4.4.5 Beheer en administratie

Onder “beheer en administratie” zijn de volledige personeelskosten van de directie en de afdelingen Bedrijfsvoering (bestaande uit Administratie & Rapportage, Personeel & Organisatie, Inkoop, Control en ICT) en directie-assistent verantwoord. Van de personeelskosten van de afdeling Personeel & Organisatie (P&O) wordt een kwart meegenomen. Deze verdeling is gehanteerd omdat P&O ongeveer 75% voor de doelstelling van ARTIS werkt. Vervolgens zijn de directe kosten voor automatisering, accountants, banken, verzekeringen, salarisverwerking en juridische adviezen opgenomen onder de post “beheer en administratie”.

	2023	Begroot 2023	2022
	€	€	€
Salariskosten	1.179.667	1.218.316	843.331
Sociale lasten en pensioenpremies	252.203	260.030	212.110
Overige personeelskosten	271.281	51.000	244.822
Kantoor- en algemene kosten	1.091.911	841.000	579.839
Afschrijving	95.079	91.000	62.741
Overige exploitatiekosten	470.804	1.430.750	986.450
	3.360.945	3.892.096	2.929.294
Beheer en administratie in % van totale baten	11,0%	13,4%	10,1%

Personeelskosten

	2023	Begroot 2023	2022
	€	€	€
Salarissen inclusief toeslagen	7.672.768	7.867.493	8.907.403
<i>Salariskosten</i>	<i>7.672.768</i>	<i>7.867.493</i>	<i>8.907.403</i>
Sociale lasten	1.016.931	1.039.282	1.056.854
Pensioenpremies	917.852	1.045.623	929.679
<i>Sociale lasten en pensioenpremies</i>	<i>1.934.783</i>	<i>2.084.905</i>	<i>1.986.533</i>
Salarissen, sociale lasten en pensioenpremies	9.607.551	9.952.398	10.893.936
Kosten extern personeel	2.349.907	1.507.800	1.819.443
Studie- en opleidingskosten	87.171	116.000	55.938
Overige personeelskosten	581.135	507.857	226.251
<i>Overige personeelskosten</i>	<i>3.018.213</i>	<i>2.131.657</i>	<i>2.101.632</i>
Teruggave of vermindering NOW-regelingen	186.431	-	-625.029
	186.431	-	-625.029
Totaal personeelskosten	12.812.195	12.084.055	12.370.539

ARTIS volgde tot 1 juli 2008 de rechtspositie van de gemeente Amsterdam. Voor alle medewerkers die na deze datum in dienst zijn getreden gold tot 1 januari 2013 de CAO voor het Dagattractiebedrijf (CAO Leisure). Voor medewerkers met een indiensttredingsdatum vóór 1 juli 2008 is een overgangsreglement overeengekomen. ARTIS volgt sinds 1 januari 2013 geen CAO meer en past waar nodig nawerking toe.

Gedurende het jaar 2023 waren gemiddeld 173 fte's (fulltime equivalenten), inclusief oproepkrachten, exclusief stagiairs en extern personeel, in dienst. In 2022 waren gemiddelde 154 fte's in dienst.

Bezoldiging directie

De bezoldiging van de directeur bedraagt inclusief werkgeverslasten met betrekking tot ziektekosten en pensioenen in 2023: € 221.387 (2022: € 215.982). De bestuurder, tevens algemeen directeur, wordt benoemd door de Raad van Toezicht, in casu voor onbepaalde tijd.

Declaraties en vergoedingen voor uitgaven van de bestuurder en algemeen directeur worden door de voorzitter van de Raad van Toezicht beoordeeld en gefiatteerd. Het totaal van de declaraties en vergoedingen in 2023 was € 1.449 (2022: € 1.774).

De leden van de Raad van Toezicht ontvangen in deze hoedanigheid geen vergoedingen of bezoldiging.

De bezoldiging van de directeur laat zich als volgt specificeren:

Naam Periode Functie	R. Sutorius (01/01-31/12 2023) Algemeen directeur	R. Sutorius (01/01-31/12 2022) Algemeen directeur
Dienstverband		
Aard	onbepaald	onbepaald
Uren	38	38
Parttime percentage	100%	100%
Bezoldiging:	€	€
Jaarinkomen: Brutoloon / salaris	150.404	146.193
Vakantiegeld	12.032	11.695
Totaal jaarinkomen	162.436	157.888
Vergoedingen / bijtellingen	-	-
Bijstelling directeurswoning	30.421	28.710
Pensioenlasten	21.963	22.411
Pensioencompensatie	6.567	6.973
Totaal overige lasten en vergoedingen	58.951	58.094
Totaal bezoldiging	221.387	215.982

De Raad van Toezicht heeft het bezoldigingsbeleid, de hoogte van de directiebeloning en de hoogte van andere bezoldigingscomponenten vastgesteld. Het beleid wordt periodiek geactualiseerd. De laatste evaluatie was in 2022. Bij de bepaling van het bezoldigingsbeleid en de vaststelling van de beloning volgt ARTIS de Regeling beloning directeuren van goededoelenorganisaties (zie www.goededoelennederland.nl). De regeling geeft aan de hand van zwaartecriteria een maximumnorm voor het jaarinkomen. De weging van de situatie bij ARTIS vond plaats door de Raad van Toezicht. Dit leidde tot een zogenaamde BSD-score van 500 punten met een maximaal jaarinkomen van €221.400 (1 FTE/12 mnd) over 2023.

Het voor de toetsing aan de geldende maxima relevante werkelijke jaarinkomen van de directie bedroeg voor de heer R.V. Sutorius (1 FTE/12 mnd.) in 2023 € 221.387. Het jaarinkomen, de belaste vergoedingen/bijtellingen, de werkgeversbijdrage pensioen en de pensioencompensatie bleef binnen het in de regeling opgenomen maximum bedrag van €221.400 per jaar. De belaste vergoedingen/bijtellingen en de werkgeversbijdrage pensioen stonden bovendien in een redelijke verhouding tot het jaarinkomen.

6.4.4.6 Afschrijvingen en financiële baten en lasten

Afschrijvingen	2023	Begroot 2023	2022
	€	€	€
Afschrijvingen immateriële vaste activa	69.033	-	52.768
Afschrijvingen materiële vaste activa	3.442.064	3.203.817	2.796.685
Boekresultaat activa	-	-	2.395
	3.511.097	3.203.817	2.851.848

Financiële baten en lasten	2023	Begroot 2023	2022
	€	€	€
Rentelasten	-119.291	-96.183	-206.327
Rentebaten	91.953	-	2.337
	-27.339	-96.183	-203.991

6.4.4.7 Overige exploitatiekosten en subsidies

	2023	Begroot 2023	2022
	€	€	€
Overige exploitatiekosten			
Parkexploitatie	4.665.843	4.966.500	4.952.019
Onderhoud	4.716.564	4.394.892	3.075.651
Marketing & Communicatie	1.588.279	1.647.500	1.132.074
ICT	977.841	928.000	841.598
Accountants, advies en administratie	743.290	584.000	725.272
Educatie en publieksevenementen	484.021	500.000	373.801
Belastingen en verzekeringen	445.706	565.000	290.320
Overige	160.038	361.000	375.169
Totaal overige exploitatiekosten	13.781.582	13.946.892	11.765.905

Overige overheidssubsidies	2023	Begroot 2023	2022
	€	€	€
Subsidies LNV en TVL (teruggave subsidies inzake Covid-19)	127.787	-	-736.140
Overige overheidssubsidies	127.787	-	-736.140

6.5 Resultaatbestemming 2023

In de statuten van de Stichting zijn geen bepalingen opgenomen over de bestemming of verwerking van het resultaat over het boekjaar.

Het resultaat van € 305.491 over 2023 wordt volledig toegevoegd aan de overige reserves. Vanuit het bestemmingsfonds voor het ARTIS-Groote Museum wordt € 396.762 afgeschreven ten gunste van de Overige reserves.

6.6 Gebeurtenissen na balansdatum

Er zijn geen gebeurtenissen in 2024 die hier vermeld moeten worden.

6.7 Goedkeuring en vaststelling

De jaarrekening is op 27 juni 2024 goedgekeurd door de bestuurder en algemeen directeur en tegelijkertijd vastgesteld door de leden van de Raad van Toezicht.

Raad van Toezicht

- Dani Bicker Caarten
- Roger van Boxtel
- Hélène Pragt (voorzitter financiële commissie)
- Joop Saan (voorzitter en lid financiële commissie)
- Eugenie van Wiechen

Bestuurder en algemeen directeur

Rembrandt Sutorius

Stichting tot instandhouding van de Diergaarde van het Koninklijk Zoölogisch

Genootschap Natura Artis Magistra

Vestigingsplaats: Amsterdam

Adres van de rechtspersoon: Plantage Kerklaan 40, 1018 CZ Amsterdam

7

Overige gegevens

7.1 Statutaire regeling omtrent de bestemming van het resultaat

Hierbij verwijzen we naar de verstrekte informatie in paragraaf 6.5 resultaatbestemming in de jaarrekening.

7.2 Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

CONTROLEVERKLARING VAN DE ONAFHANKELIJKE ACCOUNTANT

Aan: De raad van toezicht en het bestuur van Stichting tot instandhouding van de Diergaarde van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen jaarrekening 2023

Ons oordeel

Wij hebben de jaarrekening 2023 van Stichting tot instandhouding van de Diergaarde van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra (Artis) te Amsterdam gecontroleerd.

Naar ons oordeel geeft de in dit jaarverslag opgenomen jaarrekening een getrouw beeld van de grootte en de samenstelling van het vermogen van Stichting tot instandhouding van de Diergaarde van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra (Artis) op 31 december 2023 en van het resultaat over 2023 in overeenstemming met de Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving 650 'fondsenwervende organisaties'.

De jaarrekening bestaat uit:

1. De balans per 31 december 2023.
2. De staat van baten en lasten over 2023.
3. De toelichting met een overzicht van de gehanteerde grondslagen voor financiële verslaggeving en andere toelichtingen.

De basis voor ons oordeel

Wij hebben onze controle uitgevoerd volgens het Nederlands recht, waaronder ook de Nederlandse controlestandaarden vallen. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de sectie 'Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening'.

Wij zijn onafhankelijk van Stichting tot instandhouding van de Diergaarde van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra (Artis) zoals vereist in de Verordening inzake de onafhankelijkheid van accountants bij assurance-opdrachten (ViO) en andere voor de opdracht relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Verder hebben wij voldaan aan de Verordening gedrags- en beroepsregels accountants (VGBA). Wij vinden dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

Informatie ter ondersteuning van ons oordeel

Wij hebben onze controlewerkzaamheden bepaald in het kader van de controle van de jaarrekening als geheel en bij het vormen van ons oordeel hierover. Onderstaande informatie ter ondersteuning van ons oordeel en onze bevindingen moeten in dat kader worden gezien en niet als afzonderlijke oordelen of conclusies.

Controle-aanpak frauderisico's

Wij hebben risico's geïdentificeerd en ingeschat op een afwijking van materieel belang op de jaarrekening die het gevolg is van fraude. Wij hebben tijdens onze controle inzicht verkregen in de entiteit en haar omgeving, de componenten van het interne beheersingssysteem, waaronder het risico-inschattingsproces en de wijze waarop het bestuur inspeelt op frauderisico's en het interne beheersingssysteem monitort en de wijze waarop de raad van toezicht haar toezicht uitoefent, alsmede de uitkomsten daarvan. Wij verwijzen naar hoofdstuk 5.4 'Risico- en fraudemanagement' van het jaarverslag, waarin het bestuur zijn (fraude)risicoanalyse heeft opgenomen. Wij constateren dat het bestuur vanaf 2024 beschikt over een actuele frauderisicoanalyse.

Wij hebben de opzet en de relevante aspecten van het interne-beheersingssysteem zoals bijvoorbeeld het reglement vertrouwenspersoon ARTIS en de ARTIS Personeelsgids, waaronder de gedragscode en klachtenregeling geëvalueerd. Wij hebben de opzet en het bestaan geëvalueerd van interne-beheersmaatregelen gericht op het mitigeren van frauderisico's, zoals de maatregelen van interne beheersing in de processen voor het genereren en verwerken van journaalposten.

Als onderdeel van ons proces voor het identificeren van risico's op een afwijking van materieel belang in de jaarrekening die het gevolg is van fraude, hebben wij frauderisicofactoren overwogen met betrekking tot frauduleuze financiële verslaggeving, oneigenlijke toe-eigening van activa en omkoping en corruptie. Wij hebben geëvalueerd of deze factoren een indicatie vormden voor de aanwezigheid van het risico op afwijkingen van materieel belang als gevolg van fraude.

De door ons geïdentificeerde frauderisico's en uitgevoerde specifieke werkzaamheden zijn als volgt:

Op grond van deze werkzaamheden onderkennen wij het frauderisico dat het bestuur van de stichting de maatregelen van interne beheersing doorbreekt. Tevens hebben wij geëvalueerd of er indicaties zijn voor tendenties bij het bestuur van de stichting die mogelijk verband houden met een afwijking van materieel belang als gevolg van fraude. Hiernaast onderkennen wij vanuit het evalueren van de opzet en het bestaan van de interne-beheersingsmaatregelen het risico op het verrichten van onrechtmatige betalingen. Wij hebben op grond van de mogelijke fraudekarakteristieken geselecteerde betalingen die gedurende het boekjaar verricht zijn, getoetst op onrechtmatigheid. Specifiek of de betaling aan het juiste bankrekeningnummer heeft plaatsgevonden. Wij merken op dat het veronderstelde fraude risico bij de opbrengsten verantwoording niet als fraude risico is onderkend aangezien deze op basis van onze risico-inschatting is weerlegd.

In onze controle bouwen wij een element in van onvoorspelbaarheid. Ook hebben wij de uitkomst van andere controlewerkzaamheden beoordeeld en overwogen of er bevindingen zijn die een aanwijzing geven voor fraude of het niet-naleven van wet- en regelgeving.

Wij hebben kennis genomen van de beschikbare informatie en om inlichtingen gevraagd bij het bestuur, management en de raad van toezicht.

Wij hebben getoetst of de in het grootboek vastgelegde journaalposten en andere aanpassingen die tijdens het opstellen van de jaarrekening zijn aangebracht aanvaardbaar zijn.

Wij hebben geëvalueerd of de keuze en toepassing van de grondslagen voor financiële verslaggeving door de entiteit, met name die welke betrekking hebben op subjectieve waarderingen en complexe transacties, mogelijk wijzen op frauduleuze financiële verslaggeving.

Wij hebben geëvalueerd of de oordeelsvormingen en beslissingen van het management bij het maken van de in de financiële overzichten opgenomen schattingen wijzen op een mogelijke tendentie bij het management van de entiteit die mogelijk een risico vormt op een afwijking van materieel belang die het gevolg is van fraude. De oordeelsvormingen, schattingen en veronderstellingen die mogelijk een belangrijke invloed hebben op de jaarrekening zijn toegelicht in hoofdstuk 6.4 'Toelichting op de balans en staat van baten en lasten' van de jaarrekening. Wij hebben een retrospectieve beoordeling uitgevoerd van de oordeelsvormingen en veronderstellingen van het management met betrekking tot significante schattingen die in de jaarrekening van het voorgaande boekjaar zijn opgenomen.

Voor significante transacties hebben wij beoordeeld of de zakelijke beweegredenen voor de transacties doen vermoeden dat ze mogelijk zijn aangegaan met het oog op frauduleuze financiële verslaggeving of het verhullen van een oneigenlijke toe-eigening van activa.

Hieruit volgden geen signalen van fraude die kunnen leiden tot een afwijking van materieel belang.

Controle-aanpak naleving van wet- en regelgeving

Wij hebben een algemeen inzicht verworven in het wet- en regelgevingskader dat van toepassing is op de stichting door inlichtingen in te winnen bij het bestuur en het management en het lezen van notulen.

Voor zover materieel voor de jaarrekening, hebben wij op basis van onze risicoanalyse, en rekening houdende met het feit dat het effect van niet-naleving van wet- en regelgeving aanzienlijk varieert, het belastingrecht (loonbelasting en omzet belasting) en de vereisten in het kader van de Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving 650 'fondsenwervende organisaties' aangemerkt als wet- en regelgeving met een directe invloed op de jaarrekening.

Wij hebben voldoende en geschikte controle-informatie verkregen omtrent het naleven van de bepalingen van die wet- en regelgeving die gewoonlijk wordt geacht van directe invloed te zijn op de jaarrekening.

Daarnaast is de stichting onderworpen aan overige wet- en regelgeving waarvan de gevolgen van niet-naleving een van materieel belang zijnde invloed kunnen hebben op de jaarrekening, bijvoorbeeld ten gevolge van boetes of rechtszaken.

Gezien de aard van de activiteiten van de entiteit en de complexiteit van deze overige wet- en regelgeving bestaat het risico dat niet wordt voldaan aan de vereisten van deze wet- en regelgeving.

Ten aanzien van deze wet- en regelgeving die geen direct effect hebben op de vaststelling van de bedragen en de toelichtingen in de jaarrekening, zijn onze werkzaamheden beperkter. Naleving van wet- en regelgeving kan van fundamenteel belang zijn voor de operationele aspecten van de entiteit, voor de mogelijkheid van de entiteit om haar activiteiten voort te zetten, dan wel voor het voorkomen van sancties van materieel belang (bijv. het naleven van de voorwaarden van een vergunning voor het uitvoeren van een activiteit, of het naleven van regelgeving betreffende het milieu); niet-naleving van dergelijke wet- en regelgeving kan daarom van materieel belang zijnde invloed hebben op de jaarrekening. Onze verantwoordelijkheid is beperkt tot het uitvoeren van gespecificeerde controlewerkzaamheden ter bevordering van het identificeren van niet-naleving van wet- en regelgeving die een invloed van materieel belang kan hebben op de jaarrekening. Onze werkzaamheden ter bevordering van het identificeren van gevallen van niet-naleving van overige wet- en regelgeving die een invloed van materieel belang kan hebben op de jaarrekening, zijn beperkt tot (i) het bestuur, het management en, in voorkomend geval, de met governance belaste personen vragen of de entiteit dergelijke wet- en regelgeving naleeft; (ii) de eventuele correspondentie met de desbetreffende vergunningverlenende of regelgevende of toezichthoudende instanties inspecteren. Uiteraard zijn wij gedurende de controle alert op indicaties van (vermoedens van) niet-naleving van wet- en regelgeving.

Ten slotte hebben wij een schriftelijke bevestiging verkregen dat alle bekende gevallen van niet-naleving of vermoede niet-naleving van wet- en regelgeving, ons ter kennis zijn gebracht.

Controle-aanpak continuïteit

Wij zijn verantwoordelijk voor het verkrijgen van een redelijke mate van zekerheid dat de stichting in staat is haar continuïteit te handhaven. Het is de verantwoordelijkheid van het bestuur om te beoordelen of de stichting in staat is haar continuïteit te handhaven en om in de jaarrekening alle gebeurtenissen of omstandigheden toe te lichten die gerede twijfel kunnen doen ontstaan over het vermogen van de stichting om haar continuïteit te handhaven.

De in de jaarrekening gehanteerde grondslagen van waarderingen en resultaatbepaling zijn gebaseerd op de veronderstelling van continuïteit van de stichting.

Wij hebben de inschatting van het bestuur met betrekking tot de veronderstelling van continuïteit van de stichting beoordeeld, inclusief de betreffende toelichtingen in de jaarrekening 2023 van de stichting. Bij onze analyse hebben wij de volgende zaken betrokken:

- De financiële positie per 31 december 2023.
- De liquiditeitsbegroting tot en met 2025.
- Het Operationeel plan voor 2024.
- De managementrapportage van mei 2024, waaronder tussentijdse cijfers.

Uit onze werkzaamheden blijkt dat de door het bestuur gehanteerde continuïteitsveronderstelling aanvaardbaar is.

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen andere informatie

Het jaarverslag omvat andere informatie, naast de jaarrekening en onze controleverklaring daarbij.

De andere informatie bestaat uit:

- Missie en visie
- Voorwoord van de ARTIS-directeur
- Bestuursverslag
- Bericht van de Raad van Toezicht
- ARTIS leeft
- Steun aan ARTIS
- Financiën
- Overige gegevens
- Bijlage A en B

Op grond van onderstaande werkzaamheden zijn wij van mening dat de andere informatie met de jaarrekening verenigbaar is en geen materiële afwijkingen bevat.

Wij hebben de andere informatie gelezen en hebben op basis van onze kennis en ons begrip, verkregen vanuit de jaarrekeningcontrole of anderszins, overwogen of de andere informatie materiële afwijkingen bevat.

Met onze werkzaamheden hebben wij voldaan aan de vereisten in de Nederlandse Standaard 720. Deze werkzaamheden hebben niet dezelfde diepgang als onze controlewerkzaamheden bij de jaarrekening.

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opstellen van de andere informatie, waaronder het bestuursverslag en de overige gegevens, in overeenstemming met de Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving 650 'fondsenwervende organisaties'.

Beschrijving van verantwoordelijkheden met betrekking tot de jaarrekening

Verantwoordelijkheden van het bestuur voor de jaarrekening

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opmaken en getrouw weergeven van de jaarrekening in overeenstemming met de Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving 650 ‘fondsenwervende organisaties’. In dit kader is het bestuur verantwoordelijk voor een zodanige interne beheersing die het bestuur noodzakelijk acht om het opmaken van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude.

Bij het opmaken van de jaarrekening moet het bestuur afwegen of de stichting in staat is om haar werkzaamheden in continuïteit voort te zetten. Op grond van genoemd verslaggevingsstelsel moet het bestuur de jaarrekening opmaken op basis van de continuïteitsveronderstelling, tenzij het bestuur het voornemen heeft om de stichting te liquideren of de activiteiten te beëindigen of als beëindiging het enige realistische alternatief is.

Het bestuur moet gebeurtenissen en omstandigheden waardoor gerede twijfel zou kunnen bestaan of de stichting haar activiteiten in continuïteit kan voortzetten, toelichten in de jaarrekening.

De raad van toezicht is verantwoordelijk voor het uitoefenen van toezicht op het proces van financiële verslaggeving van de stichting.

Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening

Onze verantwoordelijkheid is het zodanig plannen en uitvoeren van een controleopdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte controle-informatie verkrijgen voor het door ons af te geven oordeel.

Onze controle is uitgevoerd met een hoge mate maar geen absolute mate van zekerheid, waardoor het mogelijk is dat wij tijdens onze controle niet alle materiële fouten en fraude ontdekken.

Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fraude of fouten en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de economische beslissingen die gebruikers op basis van deze jaarrekening nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze controlewerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op ons oordeel.

Wij hebben deze accountantscontrole professioneel kritisch uitgevoerd en hebben waar relevant professionele oordeelsvorming toegepast in overeenstemming met de Nederlandse controlestandaarden, ethische voorschriften en de onafhankelijkheidseisen. Onze controle bestond onder andere uit:

- Het identificeren en inschatten van de risico's dat de jaarrekening afwijkingen van materieel belang bevat als gevolg van fouten of fraude, het in reactie op deze risico's bepalen en uitvoeren van controlewerkzaamheden en het verkrijgen van controle-informatie die voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel. Bij fraude is het risico dat een afwijking van materieel belang niet ontdekt wordt groter dan bij fouten. Bij fraude kan sprake zijn van samenspanning, valsheid in geschrifte, het opzettelijk nalaten transacties vast te leggen, het opzettelijk verkeerd voorstellen van zaken of het doorbreken van de interne beheersing.

Hoofdstuk 7 - Overige gegevens

- Het verkrijgen van inzicht in de interne beheersing die relevant is voor de controle met als doel controlewerkzaamheden te selecteren die passend zijn in de omstandigheden. Deze werkzaamheden hebben niet als doel om een oordeel uit te spreken over de effectiviteit van de interne beheersing van de stichting.
- Het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en het evalueren van de redelijkheid van schattingen door het bestuur en de toelichtingen die daarover in de jaarrekening staan.
- Het vaststellen dat de door het bestuur gehanteerde continuïteitsveronderstelling aanvaardbaar is. Tevens het op basis van de verkregen controle-informatie vaststellen of er gebeurtenissen en omstandigheden zijn waardoor gereede twijfel zou kunnen bestaan of de stichting haar activiteiten in continuïteit kan voortzetten. Als wij concluderen dat er een onzekerheid van materieel belang bestaat, zijn wij verplicht om aandacht in onze controleverklaring te vestigen op de relevante gerelateerde toelichtingen in de jaarrekening. Als de toelichtingen inadequaet zijn, moeten wij onze verklaring aanpassen. Onze conclusies zijn gebaseerd op de controle-informatie die verkregen is tot de datum van onze controleverklaring. Toekomstige gebeurtenissen of omstandigheden kunnen er echter toe leiden dat een stichting haar continuïteit niet langer kan handhaven.
- Het evalueren van de presentatie, structuur en inhoud van de jaarrekening en de daarin opgenomen toelichtingen.
- Het evalueren of de jaarrekening een getrouw beeld geeft van de onderliggende transacties en gebeurtenissen.

Wij communiceren met de raad van toezicht onder andere over de geplande reikwijdte en timing van de controle en over de significante bevindingen die uit onze controle naar voren zijn gekomen, waaronder eventuele significante tekortkomingen in de interne beheersing.

Amsterdam, 27 juni 2024

Deloitte Accountants B.V.

was getekend: S. Kramer RA

8

Bijlagen

Bedrijf	Steunt ARTIS met	Bedrijf	Steunt ARTIS met
Aannemingsbedrijf C. de Kwaadsteniet B.V.	Japanse kraanvogel	DG Rubber Holland B.V.	blauwe pauw
act Fort Advocaten	vale gieren	Dierenhandel Exotica	morpho
Aeroprint	blauwkeelara	Dsm-firmenich	ARTIS-Micropia
Akerbouw	stokstaartje	DuckDB Foundation	koppel wilde eenden
Bauk Consultancy	kogelgordeldier	Duyts Bouwconstructies B.V.	roelroel-koppel
Beveco Gebouwautomatisering B.V.	chimpansee	Ecotax beveiligingstechniek	ARTIS-Park
Bevela B.V.	noordelijke witwangdwergooruil	Effektief	ARTIS-Groote Museum
Bird & Bird LLP	koppel roodsnavelhokko's	Eli B.V.	stokstaartje
BISTUA NOVA	Alpensteenbok	ElipsLife	twee Alpensteenbokken
Bloomingbusiness	ARTIS-Park	Endymion Holding B.V.	vrouwenkoppel Afrikaanse pinguïns
Bouwbedrijf Jan Vet B.V.	westelijke laaglandgorilla	Erco Lighting B.V.	ARTIS-Aquarium
Bouwteam P & O B.V.	stokstaartje	ESI Eurosilo B.V.	Europese kraanvogel
Breman Utiliteit	Grévy-zebra	First European	Californische zeeleeuw
Brouwerij 't IJ	struisvogel	First Line Software	twee stokstaartjes
Canon Business Center Nederland	Grévy-zebra	FLAT // LAND, Amsterdam	hop
Castel	rode vari	Fransen & Kroes Makelaars	chimpansee
ChipSoft B.V.	mandril	FysioExpert	stokstaartje
Coherentadvies	ARTIS-Academie	G4S Security Services	stokstaartje
ConDoor Door Solutions	jaguar	GewoonMaurice	Mombassa treinmiljoenpoot
CONTRAST	ARTIS-Groote Museum	Glashandel de Klein(e) Koning	stokstaartje
De Koninklijke Industriële Groote Club	sneeuwuil	Greenlink	Aldabra reuzenschildpad
Deka Supermarkten B.V.	netgiraffe	GS1 Nederland	Grévy-zebra
Desque	middelbeo	Halmos Adviseurs	zwarte slingeraap

Bedrijf	Steunt ARTIS met	Bedrijf	Steunt ARTIS met
Hazet	wasbeer	Lexence advocaten	grote koedoe's
Hellebrekers	water van de Californische zeeleeuwen & flamingovijver	MAAS International	mandril
Herengracht Beheer B.V.	Afrikaanse pinguïn	Marina De Wilgenhoek B.V.	mandril
HMH Groep	stokstaartje	Marodan B.V.	Hudson Bay wolf
Hotel Okura Amsterdam	Japanse kraanvogels	Maykin Media B.V.	zwarte kuifmakaak
Hotel de Looier	kleine panda	Meerleveld Diemen infra	Hudson Bay wolf
IBS Capital Allies	Aziatische olifant	Meijers	Aldabra reuzenschilpad
IJbouw	lepelaars	Melchior van Staalduinen	Zuid-Amerikaanse tapir en tweevingerige luiaard
J&P Loodgieters	Jan-van-Gent koppel	MLDS	ARTIS-Micropia
Jansen-Wijismuller & Beuns	westelijke laaglandgorilla	Nijmeijer Familie	kleine kantjil
Jotun	Afrikaanse pinguïn	Nijssen	zwarte pacu's
Jumbo Supermarkten	westelijke laaglandgorilla	Oedipus	ARTIS-Micropia
KakesWaal	koppel Afrikaanse pinguïns	Olfasense	Zuid-Amerikaanse tapir
Kameleon Solar	zonparkiet	OLVG Lab B.V.	chimpansee
Kieldrecht Holding B.V.	jaguar	Onderwaater Bouwkundig Ingenieurs-bureau	zwarte kuifmakaak
KLM	blauwe pauw	ORAM	Grévy-zebra
Koffiebranderij De Amstel	hazelaar	ORTEC	Afrikaanse pinguïn koppel
Kooij Laminations	glasvleugelvinder	OTH Architecten	koraal
Koppert Cress	ARTIS-Groote Museum	Painting Holland Groep	pinché-aapje
Köster Advocaten N.V.	rode ibis	Parlevliet & Van der Plas	Afrikaanse pinguïn koppel
Kramer Staaltechniek B.V.	Aldabra reuzenschilpad	Peutz	mandril
Landman Hoevelaken B.V.	stokstaartje	Pluvo	wasbeer
LeasePlan Global B.V.	verduurzamingsprojecten in ARTIS-Park		

Bedrijf	Steunt ARTIS met	Bedrijf	Steunt ARTIS met
Phanta Vision	zeepaardjes	TK Elevator	twee Alpensteenbokken
Qonqord B.V.	Afrikaanse pinguïn koppel	TRAJECT Adviseurs & Managers B.V.	noordelijke witwangdwergooruil
Quatfass Foundation	Aziatische olifant	Troostwijk Taxaties B.V.	tête-a-tête stoel
Rametta Beheer B.V.	stokstaartje	Uitzendbureau Werkstudent	Heimanseik
Rijser	blauwe pauw	Unica Building Services	ringstaartmaki
Saan Foundation	netgiraffe	Vals Plat	tête-a-tête stoel
Forest Manor	pinché-aapje	Van der Valk Hotel Amsterdam Zuidas	reuzentoekan
Sandalwood N.V.	algazel	VBVB ICT	grijspootdoeroecoeli
Schagen groep & Salverda bouw	twee Aziatische olifanten	VGA Verzekeringen	zwarte slingeraap
Schilderen & Zo	ringstaartmaki	Visma Software B.V.	Californische zeeleeuw
SDR Elektrotechniek b.v.	Aziatische olifant	Vlijm Holding	Chileense flamingo
Soops	uilvlinder	VOLA Nederland B.V.	Europese kraanvogel
Sorgente B.V.	rode ibis	VWR	ARTIS-Micropia
Speelplan B.V.	Himalayaglansfazant	Warmteservice	leeuw
Stichting Boet	jaguar	Waterschap Amstel, Gooi en Vecht	Water in ARTIS
Stolker Monuglas	Bennett wallaby	Wiebosch - de Bok	Alpensteenbok
STS Engineering B.V.	algazel	Wienerberger B.V.	Alpensteenbok
Swart installatietechniek B.V.	goudwanggibbon	Winclove	ARTIS-Micropia
Tam B.V.	Belimbing boom	Wurfbain Polymer B.V.	witkraagijsvogel
Tankstation Zwart	vale gier	Yakult	ARTIS-Micropia
Teeuwissen Rioolreiniging Huizen B.V.	roodoogmakikikker	Young Facility B.V.	zwarte kuifmakaak
The Lancaster Hotel	Chileense flamingo		
Theo Pouw B.V.	blauwe pauw		

Bijlage B: (neven)functies van de Raad van Toezicht per 31 december 2023

Joop Saan (voorzitter Raad van Toezicht en lid financiële commissie)

Termijn tot september 2026. Hierna niet meer herbenoembaar.

Overige functies:

- Lid Raad van Commissarissen Koninklijke Saan B.V.
- Bestuurslid Stichting Steun VUmc Alzheimercentrum
- Commissaris Erdi Holding B.V.
- Bestuurslid Stichting Administratiekantoor Stadion Amsterdam

Hélène Pragt (voorzitter financiële commissie)

Termijn tot februari 2027. Hierna niet meer herbenoembaar.

Overige functies:

- Lid Raad van Toezicht PVF Particuliere Hypothekenfonds, vice-voorzitter
- Lid Raad van Toezicht ADMF (Achmea Dutch Mortgages Fund), vice-voorzitter
- Partner Sprenkels

Dani Bicker Caarten

Termijn tot augustus 2027. Hierna niet meer herbenoembaar.

Overige functie:

- Partner bij The Executive Network

Roger van Boxtel

Termijn tot juni 2025. Hierna nog eenmaal herbenoembaar.

Overige functies:

- Voorzitter Raad van Toezicht Museum De Fundatie (tot 1 maart 2023)
- Voorzitter Raad van Commissarissen KPMG NL (tot 25 juni 2023)
- Voorzitter Raad van Toezicht Amsterdam Sinfonietta
- Voorzitter Raad van Toezicht Leo Smitstichting
- Lid Taskforce Sustainability van de Union International de Carrefour

Eugenie van Wiechen

Termijn tot mei 2026. Hierna nog eenmaal herbenoembaar.

Overige functies:

- Algemeen directeur van de FD Mediagroep
- Lid Raad van Commissarissen Sanoma

Rembrandt Sutorius

(bestuurder Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra)

Overige functies:

- Lid Ledenraad Koninklijk Instituut voor de Tropen
- Lid Adviescommissie Cultuurfonds
- Bestuurslid Stichting de Plantage

ARTIS

Colofon Jaarverslag ARTIS 2023

Directeur: Rembrandt Sutorius

Teksten: Kim Duin, Renate Meijer, Charlotte van Dixhoorn, Evelyne Lamberts, Joost Schouten, Savitri Groag, Judith Bruijn

Redactie: Kim Duin, Lenneke Damen, Renate Meijer

Procescoördinatie: Kim Duin

Vormgeving: Ivo Mulder, Studio Stennis

Portretfotografie: Ronald van Weeren

Beeldmateriaal: Mike van Bemmelen, Christiaan de Bruijne, Edwin Butter, Pia Cuijpers, Britt van Doorn, Marie van Elderen, Samuel van Leeuwen, Ahmet Polat, Ronald van Weeren, Thijs Wolzak